DE COMPOSITIONE ET FONTE
LIBRI CICERONIS
QUI EST DE FATO

DISSERTATIO INAUGURALIS PHILOLOGICA

QUAM

AMPLISSIMO PHILOSOPHORUM ORDINI

IN

ACADEMIA FRIDERICIANA HALENSI CUM VITEBERGENSI
CONSOCIATA

AD SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES
RITE CAPESSENDOS

TRADIDIT

ADOLPHUS LOERCHER

STAMMHEMENSIS

HALIS SAXONUM
FORMIS DESCRIPSIT EHRHARDT KARRAS
MCMVII

De dissertatione probanda ad philosophorum ordinem rettulit
Georgius Wissowa.

MEMORIAE

FRIDERICI BLASS

ET

GUILELMI DITTENBERGER

SACRUM

Aetatis nostrae est de maximo quoque viro atque praecipue de scriptoribus illustrissimis id primum interrogare, utrum, quae ediderint, exquisiverint ipsi an aliunde sumpserint. De Cicerone igitur si verum et, quod rationi huic nostrorum temporum conveniat, iudicium volumus profiteri, maxime est necessarium de fontibus librorum eius disquisitionem instituere accuratiorem. Accedunt aliae causae maximae: neque enim de Ciceronis ipsius sententiis neque de philosophis, quorum disciplinas memoriae prodidit, Graecis satis certe possumus iudicare, antequam diligentissime distinxerimus, quae partes librorum ipsius propriae sint, quae ex fontibus haustae.

Quibus adducti causis permulti opera Ciceronis perlustraverunt, in primis libros ad philosophiam pertinentes, quo in numero sunt Hirzelius, Schwenkius, Hoyer, Schichius, Schmekelius, alii complures. Horum vero ex commentationibus, quamquam non id, quod inde sumam, ipsum ostendere sibi proposuerunt neque de omnibus locis prorsus liquidum constat iudicium, haec mihi videntur consequi: pauca aut nihil fere Ciceronis propria esse, librorum quidem post discordias civiles editorum; itaque perdifficile esse ex eis argumenta eruere de sententiis opinionibusque sive ipsius sive illorum temporum, neque de religionibus neque de aliis quibuscunque rebus.

Non suus est Cicero in his libris plerumque, sed aliorum refert sententias, etiam tum cum suus esse vult. Philosophia, ut ita dicam, in animum eius non descendit neque in naturam ipsam penetravit, intimos Ciceronis sensus et opiniones non tetigit neque mutavit. Liceat id uno ex perpaucis locis illustrare, unde ipsius elucet opinio. De nat. deor. III §§ 5 sq. Cotta, qui Ciceronis gerit personam, haec profitetur: *Ego vero eas defendam semper semperque defendi* (sc. *opiniones, quas a maioribus accepimus de dis immortalibus, sacra, caerimonias religionesque*),

nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit. Sed cum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem aut Cleanthem aut Chrysippum sequor habeoque C. Laelium augurem eundemque sapientem, quem potius audiam dicentem de religione in illa oratione nobili quam quemquam principem Stoicorum. Cumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia divisa sit, tertium adiunctum sit, si quid praedictionis causa ex portentis et monstris Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt, harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset ... A te enim philosopho rationem accipere debeo religionis, maioribus autem nostris etiam nulla ratione reddita credere ... § 9: *Mihi enim unum sat erat, ita nobis maiores nostros tradidisse.* Mansit igitur Cicero civis Romanus, studiosissimus sane artium ingenuarum et discendi cupidissimus, sed semper quasi hospes et discipulus in scholis philosophorum Graecorum, in universa ratione et sentiendi et dicendi orator. Quod proverbio dicitur: docendo discimus, optime quadrat in philosophas eius exercitationes. Ipse de nat. deor. I § 9 animi se aegritudine commotum non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam se dedisse confessus pergit: *omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, cum totae quaestiones scribendo explicantur ... Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est.* In Tusculanis autem disputationibus (I §§ 1 sqq.), ubi litteras Latinas cum Graecis confert, postquam priores reprehendit *libros Latinos inconsiderate scriptos*, quod sibi ipse proposuerit, sic describit: *Quare si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontes aperiemus, e quibus etiam illa manabant.*[1])

Quoniam autem etiamnunc de Cicerone philosopho valde discrepant sententiae, ego eis assentior, qui defendunt eum ab

[1]) Cf. etiam de fin. I §§ 1 sqq., ut locos in ea re maxime tritos afferam omnes.

reprehensionibus inde ductis, quod nusquam propriam protulerit philosophiam: nempe ipse non solum in ep. ad Att. XII 52, 3, ubi modestius loquitur, sed etiam in prooemiis operum in vulgus editorum se nihil aliud petivisse confitetur, nisi ut *copiose et ornate* (Tusc. disp. I § 7), *quae summis ingeniis exquisitaque doctrina philosophi Graeco sermone tractavissent, ea Latinis litteris mandaret* (de fin. I § 1). Non ea igitur primaria quaestio esse debet, quid ipse senserit, sed qua ratione libros Graecos descripserit, num eos recte intellexerit et tradiderit. Tum sane id quoque par est interrogare, num omnino in numero philosophorum sit habendus, qui nihil fecerit nisi aliorum compilare sententias. Non dubium est, quin iniuria Zeller in historia philosophiae Graecorum Ciceroni tot paginas concesserit: inter fontes historiae philosophorum numerandus est, non inter ipsos philosophos: is ipse Romanis esse volebat, is debet nobis esse.

Quae disserui, ad eum quoque libellum, qui est de fato, spectare per se est veri simillimum, sed ut coniecturae omnes non communibus ratiocinationibus, sed rebus ipsis probandum. Ut vero, qualem libelli nostri esse inveni, ratio melius perspiciatur, eam breviter iam hic liceat adumbrare. Descripsit igitur, si quid video, Cicero argumenta longe plurima et ordinem fere totum ex disputatione quadam Antiochi Ascalonitae. Intra contextum autem huius de fato disputationis sua sponte nonnullas interiecit partes exiguas aliunde depromptas, sed ita, ut plerumque aliquo modo significetur digressionem fieri et deinceps ad ipsam quaestionem rediri; unde apparet, quod conicio. Primum igitur eae partes, quas aut ipse Cicero profitetur a se ipso adiunctas esse aut aliis indiciis cognoscere potui non ex eo fonte, unde cetera, haustas, rursus seiungendae erant simulque, quantum hoc fieri potuit, illius Antiochi disputationis ordo restituendus: sic de auctore quoque illius certius iudicare licebat. De ratione vero et fide, qua Cicero fontem secutus esset, mirabili quodam casu factum est, ut possem firmiorem proferre sententiam. Ostendi verbis Ciceronis exspectatione maiorem deberi fidem: difficultate enim rei coactus est, ut multis locis verbum ex verbo transferret, ubi vero primum liberius disserere conatus est, in permagnos incidit errores.

De compositione et fonte libri Ciceronis de fato inscripti fusius egerunt Meineckius, Schmekelius, Stuevius; fontis quaestionem breviter Gerckius et Hoyer attigerunt. Conducet Gerckii, qui primus de fonte libelli nostri sententiam vulgavit, coniecturam postea cum Schmekelii sententia conferre et a Meineckii[1]) commentatione initium facere, qui de fonte quidem censuit (pag. 14) per omnem fere librum nostrum Ciceroni Posidonii περὶ εἱμαρμένης opus praesto fuisse, nonnulla, inprimis exempla Romana, ab ipso esse addita. At Posidonium scimus (de div. I §§ 125 sqq.) Stoicorum more defendisse fato omnia fieri, id quod libello nostro verum esse negatur; posita autem haec opinio est in §§ 5—7, ex quibus ipsis elucet hunc quidem locum (§§ 5—6) ex Posidonio esse sumptum, sed deinceps ad alium auctorem Ciceronem reverti. Quae vero de singulis partibus Meineckius observavit, etsi nonnulla probanda sunt, tamen omnia fere erroribus sunt permixta; de compositione denique totius disputationis et conexione argumentorum, quae esset, interrogare plane omisit. Quod exemplis Romanis usus est ad discernendas partes Ciceronis proprias et e fonte repetitas, neglexit multa eorum pro Graecis introducta esse, unde sequitur incerta esse haec indicia.

Gerckius[2]) autem ex nonnullis locis posterioris partis libri de fato coniecit Antiochum Ascalonitam libri a Cicerone descripti auctorem fuisse: non solum inde a § 31 Carneadis auctoritatem advocari tamquam philosophi victoris, sed etiam § 44 adversariorum sententias ita comparari aliamque alii ita accommodari, ut conclusio fieret *verbis eos, non re dissidere*: quod utrumque Antiochi esset. Demonstrabo Gerckium de illis paragraphis recte sensisse; sed difficultas rei postulabat, ut locos illos amplius tractaret et

[1]) De fontibus, quos Cicero in libello de fato secutus esse videatur. Progr. Marienwerder 1887.

[2]) Ann. philol. suppl. XIV (1885) p. 693.

accuratius doceret omnem disputationem nostram Antiochi genus philosophandi prae se ferre, verbis illis hoc clarissime agnosci. Quod si fecisset, vix puto fieri potuisse, ut Schmekelius[1]) inde, quod in §§ 23 et 31 sqq. nomen Carneadis identidem commemoratur, suspicaretur hunc vel Clitomachum, quem magistri sententias memoriae prodidisse constat,[2]) a Cicerone adhibitum esse, qua cum coniectura § 44 et verba illa et omnis argumentandi ratio nullo modo concinunt. Quod autem Schmekelius per se stare confidit (p. 167), quoniam in libris de natura deorum et de divinatione editis Cicero Academiam sectatus sit, ad hunc quoque libellum Clitomachum eum assumpsisse, probabilitate non caret et optime adiuvatur suspicione Schmekelii, in secundo de divinatione libro ideo non responderi ad argumenta Stoicorum a fato repetita, quod Cicero eam partem operis Clitomachi ad nostrum libellum conscribendum reposuerit. At pondus § 44 hac ratione nequaquam tollitur. Itaque Stuevius[3]) §§ 41—45 Antiochi esse iudicavit Gerckium secutus, cetera Carneadi reliquit, Schmekelii ductus auctoritate. De dispositione autem et argumentatione singularum partium raro ausus est propriam profiteri sententiam, quaeque nova protulit, parvi vel nullius sunt momenti; sed singulos locos diligentissime perlustravit et illustravit. Sunt autem, quae Schmekelius de compositione universa et de partibus singulis iudicavit, tot tantisque plena erroribus, ut maxime necessarium videatur esse in hanc quoque rem denuo inquirere, praesertim cum Hoyer[4]) neque errores hos Schmekelii perspexerit neque nova ad probandam Gerckii sententiam argumenta attulerit. Videtur autem mihi vir acutissimus in hos errores ideo delapsus esse, quod ab ea parte libri orsus est inquirere, quae periit: plerumque enim incertum est ex fragmentis apud alios scriptores servatis de libris ipsis, unde illa hausta sunt, iudicare. Itaque praestabit primum ea tractare, quae integra ad nos venerunt; de parte deperdita postremo fundamentis solidius iactis caute, quae ex fragmentis duci possint, exponemus.

---

[1]) Philosophie der mittleren Stoa (Berol. 1892) p. 155 sqq.
[2]) Ac. II § 102.
[3]) Ad Ciceronis de fato librum observat. variae, diss. Kil. 1895.
[4]) Mus. Rhen. LIII 1898 p. 64 sq.

Ciceronis de fato opusculum in codicibus semper una cum libris de natura deorum et de divinatione traditur. Hoc summo iure fit: nam et eodem anno certe quo libri de divinatione conscriptum atque editum est et cum illis maxima rei tractatae similitudine coniunctum.

Atque de tempore quidem quo prodierit ex § 2 prooemii discimus aliquanto post interitum Caesaris librum nostrum conscriptum et vulgatum esse, idque non multo post Idus Martias, quoniam in § 2 eodem fere modo atque in de div. II § 7 de illo casu ut de nova re dicitur, maxime vero quod libellus noster ad Hirtium scriptus est (§§ 2 et 8): quo enim consilio ductus Cicero id fecerit, ex epist. ad Attic. XIV 20 et 21 et XV 1 sqq. cognoscitur: sic videlicet *hominem ad optimates traducere parabat* (XIV 21, 4). Sed intercesserunt inter Caesaris necem libellique nostri editionem et colloquia illa in Puteolano facta, quae re vera habita esse, si non de fato, at certe de re publica, ex consensu § 2 et epistularum apparet, et secundi de divinatione libri confectio (de div. II § 3).[1]

Artissime autem coniunctam esse disputationem de fato cum libris de divinatione Cicero ipse dicit (de div. II § 3): ... *de divinatione ingressi sumus his libris scribere; quibus, ut est in animo, de fato si adiunxerimus, erit abunde satis factum toti huic quaestioni.* Ergo quam de fato suscepturus erat quaestionem, ea Ciceroni quasi pars videbatur esse totius de divinatione quaestionis.[2]) Quin etiam ex I § 127 et II § 19 licet sumere operibus ad libros de divinatione conscribendos lectis omnino Ciceronem adductum esse, ut de fato scribere consilium caperet.

Tota vero illa de divinatione quaestio Ciceroni quam maxime curae fuit[3]): nam cum secundo de natura deorum libro de suo

---

[1]) Exordium libri prioris ante Idus Martias scriptum esse collato exordio secundi libri perspicuum est; utrum I § 119 postea confecto libro addita an tota posterior huius libri pars post interitum Caesaris orta sit, diiudicare non possumus: ego quidem illud probabilius puto.

[2]) Conferas iam hic de fato § 11.

[3]) Quae res cum per se accommodatior erat Romanorum naturae et institutis quam subtilior et remotior de fato disputatio, tum temporibus Ciceronis convenientior, quoniam *inter* ipsos *augures*, utrum esset divinatio necne, *magna* tum *dissensio* erat (de leg. II § 32); cf. Wissowa, Rel. u. Kult. d. R. pag. 460. Itaque Ciceronem de divinatione scripsisse

complura de divinatione inseruit (§§ 7—12),[1] extra rem egressus, item secundo de legibus (§§ 32—33),[2] eandemque quaestionem in libellum nostrum inculcavit (§ 11, §§ 15—16), tum in nullo eorum, quae annis 46—44 edidit, operum ad philosophiam pertinentium tot et tantae inveniuntur partes, quas aut totas aut magna ex parte ipse, nullius auctoris ordinem secutus aut verba exprimens, composuit, quot in libro de divinatione utroque, maxime secundo. Neque parcus fuit Cicero in evolvendis auctoribus Graecis, qui de hac materia scripserunt, inprimis Stoicis: ad secundum enim librum non modo Clitomachum sed etiam Panaetium arcessivit (§ 97),[3]

---

non mirabile est, quam maxime vero per se mirum, quod de fato librum conscripsit eumque cum libris de divinatione cohaerere dicit.

[1]) Schmekel l. c. p. 96.

[2]) Reitzenstein, Drei Vermutungen (Festschrift f. Mommsen, 1893) p. 28 sq. hunc locum cum de div. I §§ 87 sqq., 31, II 75, aliis contulit et inde, quod exempla diversis illius libri locis longius exposita eadem hic quasi breviter cogauntur, conclusit §§ 32—33, postquam libri de div. conscripti essent, intra contextum secundi libri iam prius compositum interiectas esse. Ut idem iudicem, etiam similitudine tertii loci, de n. d. II §§ 7 et 9, adducor. Horum omnium fontem, initium (fortasse primi) Posidonii de divinatione libri, optime reddit de div. I §§ 87 sqq.; primum Cicero illum locum evolverat, cum de nat. deor. II §§ 7 sqq. conscriberet, ubi eodem modo atque de leg. II § 33 Graeca et Romana exempla coniunxit. Accedunt alia documenta, quibus maxime confirmatur coniectura Reitzensteinii: quae §§ 32—33 exponuntur, sunt quasi summa librorum de div. I et de nat. deor. II. Nam quod dicitur (§ 32): *Si enim deos esse concedimus eorumque mente mundum regi et eosdem hominum consulere generi*, nihil aliud est nisi dispositio secundi libri de nat. deor. (cf. § 3). Omnis vero structura argumentationis: *Si enim deos esse concedimus ... et posse nobis signa rerum futurarum ostendere, non video, cur esse divinationem negem; non sunt autem ea, quae posui; ex quibus id quod volumus efficitur et cogitur* respicit in de div. I §§ 82—83 similesque locos; *omnia regna omnesque populi cunctaeque gentes* notissima sunt Stoicorum argumenta a Cicerone prius de div. I § 12 et §§ 87 sqq. atque de nat. deor. II § 12 longius tractata.

[3]) Quae Schiche (de fontibus libr. Cic., qui sunt de div., diss. Jen. 1875) et Hartfelder (Die Quellen von Ciceros zwei Büchern de divinatione, Progr. Freiburg i. B. 1878) de eo libro statuerunt, omnino probanda sunt, §§ 87—97 ex Panaetio, cetera ex Clitomacho esse sumpta; sed necesse mihi videtur accuratius distinguere inter eas partes, quae ita ex Clitomacho haustae sunt, ut in scribendo etiam singulas eius paginas verbaque ante oculos haberet, certe argumentorum ordinem sequeretur — sic sentio de §§ 9—25 et 110 (aut 119) —134, 142—147,

ad priorem praeter Posidonium Chrysippi de somniis et de oraculis libros et, ut mihi quidem persuasum est, Cratippi opus.[1]) Satis igitur apertum est, quantum studii et operae Cicero huic quaestioni dederit. Hoc autem studio, quoniam Posidonius a fato omnem vim rationemque divinandi repetiverat (de div. I § 125), incitatus constituit, eadem ratione atque de divinatione etiam de fato *in utramque partem perpetuam explicare orationem* (de fato § 1). Id ipsum Ciceronem in animo habuisse inde colligo, quod de div. I § 127, ubi Stoicorum refertur sententia, dicitur: ... *cum fato omnia fiant, id quod alio loco ostendetur* ... Hoc vix aliter intellegi potest atque sic: uno tum libro Ciceronem, quomodo Stoici demonstrarent omnia fato fieri, voluisse exponere. In secundo deinde libro ei opponendum erat, qua ratione Academici id negarent et refutarent: in hanc partem prospicit de div. II § 19: *anile sane et plenum superstitionis fati*

exceptis sane Latinis exemplis —, et eas, quibus subsunt quidem sententiae Carneadis, sed ita, ut a Cicerone ipso dispositae et ex memoria sicut in prooemiis (velut I § 1 sqq.) proprio arbitrio usurpatae et compositae sint; id censeo de §§ 26—87, 97—109, 135—142.

[1]) Chrysippi eorum librorum, quos commemoravi, Ciceronem quaedam legisse testimonia sunt I § 37 et § 39, II § 134 et § 144 (de libris eius de divinatione duobus nullum iudicium praesto est): at veri simillimum puto, quae inde a § 39 afferuntur exempla Graeca, certe pleraque non ex Chrysippo ipso sed ex Cratippo Peripatetico (I § 5) descripta esse. Ut in ea re assentiar Hoyero (Mus. Rhen. LIII 1898 p. 56), adducor primum §§ 70 sq., quas ex epistulis aut sermonibus cum Cratippo habitis Ciceronem memoriter adiunxisse (Schiche l. c. p. 24) tamdiu non possum accipere, quam licet opinari Ciceronem libro ab illo conscripto usum esse, tum consensu partitionis in § 5 de Cratippo traditae cum § 34 verbis, quae eandem prae se ferunt: ... *quod et somniantibus saepe contingit et non numquam vaticinantibus per furorem* atque cum § 71 his: ... *expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum*: quibus verbis quasi comprehenditur et concluditur ea libri pars, qua §§ 39 sqq. *verorum somniorum* exempla exponuntur — quae vera existimavit et propter auctoritatem virorum gravissima, ex Chrysippo elegisse videtur, non omnia credidisse vera (cf. § 39) —, §§ 65—66 *furor* definitur, de quo postea §§ 80 sqq. nonnulla disseruntur, sane perturbate. Denique omnis ratio huius partis Peripateticum passim sapere videtur, velut §§ 46 sqq., 52—54, 60 sq., 80 sq.

Posidonio autem tribuendae sunt §§ 63—64 (ubi novum eum introduci manifestum est, non minus certum, quae subsequuntur, non iam eiusdem esse), 87—131, II §§ 33—34.

nomen ipsum; sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur; de quo alias . . . Sed post mortem Caesaris seu negotiis publicis seu alio quocunque casu prohibitus consilio mutato uno libro rem absolvit; consilium vero mutatum ipsum resipere videntur prooemii verba (§ 1): *Quod autem in aliis libris feci, qui sunt de natura deorum, itemque in iis, quos de divinatione edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione de fato casus quidam ne facerem impedivit.*

Initium libelli nostri, sicut consuetudo Ciceronis est, prooemio fit (§§ 1—4), cuius prima verba desunt: multa perisse vix credibile est; fortasse accidit ita, ut margo folii superior corrumperetur. Etiam de extrema prooemii parte nonnulla exciderunt. Praefatur Cicero breviter de re, quam tractaturus sit, et singulas disputationis partes disponit. Insequuntur de ratione disputandi ea quae modo exscripsi verba; eodem spectant, quae, postquam colloquium, quod sibi cum Hirtio in Puteolano fuisse Cicero fingit, introductum est, in § 4 dicuntur: *Sed quoniam . . . hanc Academicam contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse Tusculanae disputationes,*[1] *ponere aliquid, ad quod audiam, si tibi non molestum est, volo* — qui locus illustratur §§ 20 sqq.

Inter § 4 et § 5 maior intercedit lacuna: complura intercidisse ex eis ipsis, quae deinceps servata sunt, apparet; quantum autem perierit, ignoramus neque pro certo ex adnotatione in margine codicis Leidensis Vossiani 86 posita, cuius auctoritas maxima habetur, possumus sumere (cf. Christium in editione Orelliana altera a Baitero et Halmio adornata vol. IV p. 568): *abhinc retroversus XXIV foliis sequitur de eiusdem corpore orationis sed omissis in medio pluribus*: insequuntur, quae in §§ 5 sqq. legimus. Refert addere brevi post in eodem codice apud *non* aliam reperiri adnotationem,[2]) unde apparet in archetypo ordinem foliorum turbatum fuisse. Christius inde et ex § 40 (*in assensionibus, quas prima oratione tractavi*) atque § 42 (*quam*

---

[1]) Tusc. disp. I § 7.

[2]) *Hic interpositum est, quod in primo libro de natura deorum dimissum est, ubi de secundo libro divinationis est interpositum* . . .

dudum diximus) conclusit plures intercidisse paginas. Interest statuere scribam quoque codicis Leidensis, quae de lacuna ipsa dicit, ex §§ 5—6 coniecisse, neque ullum exstare vestigium certum, quanta pars aut quot paginae interierint. De fragmentis vero in editione C. F. W. Muelleri collectis supra iudicavimus melius esse postea quaerere.

Cum igitur progredimur ad § 5, in ipsam disputationem mediam intramus. Necesse videtur esse de dispositione et compositione totius libri nonnulla praemonere. Sed quoniam de ea omnino fere a ceteris dissentio et opus est argumentis, quae ego sentio, confirmare atque quodam modo singulas deinceps expedire difficultates, praestare arbitror ea tantum afferre, quae primo visu agnoscantur: primam disputationis partem § 11 confici, inde usque ad § 20 alteram pertinere, tertiam complecti §§ 20^b—38, de quarta denique parte nunc quidem non liquere, utrum cum ea §§ 46—48 coniungendae an peroratio totius disputationis existimandae sint. Hi fere partium fines; argumentorum incertissimi sunt. Quae vero Cicero de eis ipse in § 1 explicavit, nunc quidem nihil proficiunt.

De §§ 5 et 6 Schmekelius ex § 7: *Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia dimittamus,*[1]) *ad Chrysippi laqueos revertamur* recte conclusit Ciceronem extra rem egressum sua sponte partem antecedentem ex Posidonio adiunxisse, neque procul abest suspicio, quoniam comperimus (p. 8) ei libros illius philosophi de divinatione tum ad manus fuisse, illinc hoc ἔμβλημα fluxisse: unde sequitur, quae contra Posidonium dicuntur, a Cicerone inventa vel composita esse. Atque in § 5 verba: *naturae contagio ... quam ego non tollo* revocant consimilem de div. II § 33 locum: *Ut enim iam sit aliqua in natura rerum contagio, quam esse concedo.* Quae deinde insequuntur, aut communes vulgi reddunt opiniones aut *causis fortuito antegressis*, quae in § 19 commemorantur, nituntur. Ea vero quae tum usque ad § 6 disseruntur, tantopere prae se ferunt oratoris artes, ut de auctore dubitatio iam esse non possit. Satis sit notare incredibilem levitatem sententiae huius: *Quaero igitur* (*atque*

[1]) Cf. § 5: *quaedam etiam Posidonius* (*pace magistri dixerim*) *comminisci videtur.*

hoc late patebit), *si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset et forte temere casu aut pleraque fierent aut omnia, num aliter, ac nunc eveniunt, evenirent. Quid ergo attinet inculcare fatum, cum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?*

Ceterum de Posidonio ipso pauca addere necesse est. Cum enim ad locum nostrum melius intellegendum ex libris de divinatione quae eodem pertinere videntur partes confero, de div. I §§ 139—131 et II §§ 33 sq., miror, quod Augustinus, ubi ad locum nostrum respicit (de civ. Dei V 2), Posidonium nominat *Stoicum multum astrologiae deditum.* Posidonium nimium credidisse arti astrologorum probabile est, at exempla nostra non minus quam loci illi modo allati id mihi ostendere videntur, non de astrologia eum egisse, sed de contagione naturae, quam Graeci *συμπάθειαν* vocabant. Ut philosophus vere Stoicus docuit universum mundum coniunctum esse, omnes res inter se cohaerere: ex hac autem *coniunctione naturae et quasi concentu atque consensu* (de div. II § 34) duxit homines quoque aliqua ratione cum astris esse coniunctos, ergo illis *affici*[1]) posse. Erravit igitur, quod non dubitavit commenticiis astrologorum artibus confidere exemplisque usus est illinc repetitis; sed ea ad contagionem naturae rettulit atque inde demum *vim fatalem* (de fato § 5 in.) deduxit.[2])

Quoniam, quae ex Posidonio assumpsit Cicero, intra eam partem inseruit, qua de contagione rerum disputabatur (§ 7), nunc facilius perspicitur, quo modo id fieri potuerit. Reversus igitur, ut dicit, *ad Chrysippi laqueos,* pollicetur *primum* responsum iri *de ipsa contagione rerum*, ad *reliqua* deinceps. Inde colligitur antea, scilicet ante digressionem, de qua modo egimus, Chrysippi de ea sententiam propositam fuisse, atque ita, ut inde conclusio fieret fato omnia effici. Huc aliquo modo Cicero Posidonii exempla annexuit. In eo autem libro, ad cuius ordinem nunc rediri manifestum est, propositam Chrysippi sententiam ilico hoc responsum subsecutum erat: neque enim dubium est, quin hic

---

1) Cf. § 8: *astrorum affectio.*

2) Cf. de div. I §§ 125—128 (cum alia, tum haec § 126: *ex quo intellegitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id quod physice dicitur...*); totus fere locus ad verbum conversus est.

initium fiat refutationis. Illum aliqua ratione docuisse necesse est esse quandam omnium rerum inter se coniunctionem et contagionem; inde sequi, ut dissimilitudines necessitate naturae fierent cum ceterae tum differentiae ingeniorum humanorum; differre ingenia hominum convenienter cum naturis locorum. Tota vero haec conclusio eo erat intenta, ut omnia fato fieri demonstraretur. Respondetur differre sane loca velut caelum Athenarum et Thebarum et esse alicuius momenti, ut Athenienses acutiores sint quam Thebani: sed *ut aut Zenonem quis aut Arcesilam aut Theophrastum audiat*, nequaquam caelo effici. Haec *de ipsa contagione rerum* (§ 7); deinde (§§ 8—10) de *dissimilitudinibus,* quae sint *in naturis hominum,* agitur. Has quoque esse conceditur; cum autem conclusisset Chrysippus eas ex differentibus causis natas esse,[1]) eum parum vidisse, qua de re ageretur et in quo causa consisteret: non immutabiles illas esse; vinci posse *causas naturales*, esse aliquid in potestate nostra, voluntates nostras appetitionesque illa conexione causarum liberas esse. Quod postquam compluribus gravissimorum virorum exemplis comprobavit, hanc primam disputationis partem cum ardore quodam sic concludit (§ 11): *Sed haec ex naturalibus causis vitia nasci possunt, exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplina.* Cum enim philosophus noster anonymus ad hanc voluntatis libertatem iterum atque iterum refugiat, hanc sibi a principio quam firmissime stabiliendam esse debebat existimare. Eo manifesto spectat et fervor copiaque verborum et gravitas exemplorum.

Ad mores haec pertinere planum est: ergo in hanc partem prospiciunt prima, quae de prooemio conservata sunt, verba: *quia pertinet ad mores, quod ἦθος illi vocant; nos eam partem philosophiae de moribus appellare solemus, sed decet linguam Latinam augentem nominare moralem.*

Schmekelius hanc primam partem, quacum alteram (§§ 11 sqq. —20) coniunxit, censuit ad astrologiam spectare. De altera brevi post inquiram: in hac, quam pertractavimus, unum inesse videtur illius sententiae documentum, quod adhuc praetermisimus. In § 8 enim invenitur: *ut igitur ad quasdam res natura loci*

[1]) Subest: ergo fato eas effici.

pertinet aliquid, ad quasdam autem nihil, *sic astrorum affectio valeat, si vis, ad quasdam res, ad omnes certe non valebit.* Sed hoc nullum potest esse; primum enim neminem effugiat, quantum haec non consentiant cum universo contextu, quem supra descripsimus: antea et postea de naturis locorum et omnino de causis naturalibus disputatio fit, certe nusquam de astrologia; deinde ea parum eleganter agglutinata esse facillime sentitur; quae vero proxime antecedunt, esse a scriptore Latino adiecta non opus est demonstrare; denique quandoquidem statuimus §§ 5 et 6 a Cicerone ultro adiunctas esse, manifestum est eundem, ut illam partem cum ceteris artius conecteret, haec quoque intexuisse. Ne id quidem neglegas, hoc loco solo ad colloquium descendi, idque saepius familiariusque. Seiunctis autem eis, quae notavimus (*Diiunge — non valebit*), quae subsequuntur, ad § 7 optime quadrant, immo multo expeditior argumentatio redditur.

De fonte igitur, unde §§ 7—11 haustae sunt, id satis constat, nullum esse documentum de astrologia ibi disputationem factam fuisse. Quid vero de Posidonio iudicem, supra ostendi.

Alteram libri de fato partem diximus a § 11 usque ad § 20 patere: de hac certa constituere multo est difficilius: nam quamquam iniquitate temporum laesa non est, tamen paene graviorem perpessa est calamitatem: eum, qui tradidit, ipsum non perspexisse, quae tradidit, mox apparebit. Cicero confitetur ipse *obscuram esse* hanc *quaestionem, quam περὶ δυνατῶν philosophi appellent* (§ 1); pergit eodem loco: *totaque est λογική, quam rationem disserendi voco.* Conducet memoriam horum ipsius verborum retinere. Atque id quidem facile concedatur, dummodo non ex primis vocabulis, quid haec pars sibi velit, indagare conemur, non de divinatione ipsa haberi interrogationem, id quod illa videntur significare, neque de vi vaticinationum aut de arte astrologorum, sed haec nomina omnia breviter tangi et praeteriri, certe non ipsa tractari: re vera de illa Chrysippi et Diodori contentione περὶ δυνατῶν agi mox ex § 17 cognoscitur, ubi dicitur: *Sed ad illam Diodori contentionem, quam περὶ δυνατῶν appellant, revertamur: quem locum hanc quaestionem attingere* (§ 17) auctor libri censuit, quo Cicero usus est: nempe Ciceronem ipsum hunc locum attulisse brevi nemo opinabitur. Si vero

licet accuratam horum verborum sententiam excutere, id ea prodere puto, suo ductum consilio illum hanc contentionem quaestioni suae de fato institutae intexuisse. Cur id fecerit, postea perscrutabimur: nunc id quodam iure interrogaverim, quanam ratione contentio illa de eis, quae fieri possint, ad disputationem de fato possit referri. Mentio fit huius contentionis etiam apud Plutarchum de Stoicor. rep. c. 46, qui recte indicat, Diodori sententiam multo magis quam Chrysippi consentire cum necessitate fati, quam Stoici professi sint. Id vero manifestum est, a Stoicis illinc argumentum ad fatum probandum non esse deductum; omnino hanc *περὶ δυνατῶν* quaestionem cum illa de fato coniunxisse non videntur. Veri simile hac ratione fit iure Ciceronem dicere quaestionem *περὶ δυνατῶν totam λογικὴν esse* (§ 1).

Sed unicuique licet ad sententiam suam probandam argumenta undecunque afferre: ita philosophus noster praesidium ex logica petivit, non ignorans per se illud placitum a quaestione sua alienum esse, et ita intellegendum est: *Qui locus attingit hanc quaestionem.* Atque sensit recte Stuevius p. 38 sq. augeri et amplificari Diodori *ἀξίωμα*[1]) et aliquatenus commutari, scilicet sententiae philosophi nostri ostentandae et declarandae causa; ducit illinc, quod argumentationi suae concinnum est. At cui argumentationi? Sine dubio cum dicitur: *qui locus attingit hanc quaestionem*, quoniam nulla accedit appositio, qua quaenam haec sit quaestio significetur, hic in media sumus argumentatione. Quae igitur ea est? Necesse videtur esse, ut id cognoscamus, ea quae antecedunt accuratius percensere.

Ut vero certa reperiamus, vix alia fieri poterit via atque rursus ab illo § 17 *revertamur* initium faciendo. Nescio, cur Schmekelius, quo in § 7 usus est duce, eundem hic aspernatus sit. Legimus igitur in § 17: *Sed ad illam Diodori contentionem, quam περὶ δυνατῶν appellant, revertamur, in qua, quid valeat id quod fieri possit, anquiritur* (§ 7). Inde digressae erant §§ 15 et 16; unde ordiatur digressio, facillime

[1]) Totum continetur (conferas etiam § 13 et Plut. l. c.) verbis: *Placet igitur Diodoro id solum fieri posse, quod aut verum sit aut verum futurum sit.* Hoc multo simplicius et brevius esse, quam quae deinceps explanantur, manifestum est.

sentitur, a verbis videlicet: *Hoc loco Chrysippus* ... Quoniam autem §§ 5 et 6 constituimus a Cicerone interpositas esse, veri simillimum sit, eundem haec quoque aliunde adiecisse, praesertim cum ad rem nihil afferant: immo distinentur iis § 14 et § 17, et Cicero non vidit ex §§ 13 et 14 conclusionem ipsa § 17 fieri. In contentione *περὶ δυνατῶν* Diodori sententiam philosophus noster probat, Chrysippi improbat, idque tantopere, ut studeat demonstrare, si Chrysippus, quae ex praedictis divinis ab eo comprobatis consequantur, recte colligat, necessarium esse eum Diodoro assentiri (§§ 13 et 14). Sic conciliatis inimicis sententiis vel unitis et in eandem coactis, videlicet Diodori, huic summo iure Diodori solum indit nomen et ex hac sola pergit concludere in § 17: *Placet igitur Diodoro* ... Vix credibile est, quoniam se contentione illa introducta extra rem egressum esse philosophus noster non ignorabat, eundem iterum intra hanc digressionem aliam minime necessariam interiecisse. Ergo Ciceronis propriae sunt §§ 15 et 16; at unde ortae? Nam ipsum excogitasse hanc Chrysippi refutationem ego quidem non concedo. Qua de causa non ex ipsis Chrysippi libris, quos eum legisse certum est, sed aut ex Clitomacho aut ex Panaetio fluxerunt. Ego veri similius puto Panaetium esse fontem, ex quo de div. II §§ 87—97 Cicero exscripserat. Nonnulla ipse addidit, inprimis ea, quibus Chrysippus illuditur (§ 15: *O licentiam iocularem* [v. § 38]! *ne ipse incidat in Diodorum,*[1]) *docet Chaldaeos, quo pacto eos exponere percepta oporteat*). Eodem vero etiam quae in § 11 *de perceptis artis* scripta sunt, *quae Graeca θεωρήματα dicantur,* respiciunt; quanta pars § 12 inde sumpta sit, non audeo diiudicare. Certum hoc est Ciceronem similitudine exempli adductum, quem meminerat se legisse, consimilem locum denuo evolvisse et huc inseruisse; ad verbum autem haec descripta non sunt, certe non § 12, si quidem illinc orta est.

At haec paragraphus quid sibi vellet, mihi confitendum est me parum perspexisse. Id persuasum habeo, ex eodem fonte, unde §§ 13—14, hanc descriptam non esse. Apud Ciceronem enim hic est ordo argumentationis: a principio inducitur exemplis (§ 13), tum demum inimicae sibi opponuntur sententiae (§ 13),

---

[1]) Hoc quam maxime absurdum est.

Diodori quidem per se sola, Chrysippi admixtis exemplis. Deinde demonstratur, quoniam comprobet divina praedicta, eo Chrysippum cogi, ut assentiatur Diodori sententiae. Et nunc idem exemplum, quod iam bis in § 12 legimus, primum sine certo nomine, tum Fabii illustratum, tertium reperimus, atque sic ut statim sentiamus hic suo loco stare: nempe hic tantum quo spectet perspicuum est. Ut breviter dicam: hic ordo totus satis ineptus est, et nomina divinationis ceteraque permixta et iterata exempla eademque exposita, antequam, in quo causa consisteret, constitueretur: minime vero possum perspicere, quid disceptatio inter *esse* et *natum esse* instituta ad quaestionem nostram attineat: de qua voluptati fuisse Ciceroni suspicor, discipuli instar, quae paulo ante didicerat,[1] usurpare. Puerilis aut, ne severius reprehendam, oratoria et a philosophorum more aliena etiam ratio admonendi est, qua Chrysippum ut caveat alloquitur. Tandem id haud levissimum ducam veri vestigium, remotis salebris sine vi et artibus talem sua sponte remanere aut renasci structuram argumentationis, qualis desideratur.

Est fere haec: primum sibi oppositae erant Diodori et Chrysippi sententiae de eo, quod fieri posset; Chrysippi sententia fieri potest ut in fonte paulo longius aut alio modo exposita fuerit, a Cicerone paulum perturbata vel contracta sit, id quod locis a Stuevio p. 33 sqq. collatis[2]) probabile fit, neque vero valde corrupta, cum, quid ille docuerit, etiam sic satis perspicuum sit. Deinde conciliatio facta erat inimicarum sententiarum Chrysippi de divinatione doctrina adhibita: quam insecutum erat exemplum et ad illustrandam et ad conficiendam argumentationem adiectum.[3]) Vicit sententia Diodori, ergo sola deinceps nominabatur: in hac victrice, quae insequuntur (§§ 17—20), sunt posita.

Constat igitur, quae § 17 antecedunt, omnia pertinere ad contentionem *περὶ δυνατῶν*. Suscepimus ea examinare, ut intellegeremus, quae esset illa quaestio, quam locus *περὶ δυνατῶν* attingeret. Nihil invenimus. An universam de fato? Sine dubio, sed interrogamus: qua ratione, quam partem quaestionis? primam?

---

[1]) Tuscul. disp. I §§ 12 sqq.

[2]) Qui Gerckium (pag. 726) secutus est.

[3]) Et rationem hanc argumentandi et hoc exemplum trita fuisse e consensu Plut. de Stoic. rep. c. 46 agnoscitur.

id fieri non potest. Aliud nihil relinquitur. Ergo nescimus, quo respiciant illa verba: *Qui locus attingit hanc quaestionem.* Tamquam caput deest corpori, inprimis postquam quid de §§ 11—12 censendum sit constituimus easque ex fonte quasi exstinximus.

Quae porro in §§ 17—20 explicantur, omnia sunt plana et dilucida: habemus integrum et sincerum fontis contextum. At in extrema parte Schmekelius complura de contextu libri Carneadis consulto a Cicerone omissa esse, deinceps autem (§§ 20—28) re vera eandem continuari argumentationem ex consensu §§ 18—20 cum §§ 21 sqq. atque ex verbis: *Sed haec hactenus; alia videamus* conclusit (p. 175). Concinunt sane hi loci, sed post § 20 aliquid desiderari non sentio neque, qui argumentatio nostra §§ 21—28 continuetur et compleatur. Verba vero illa sine dubio indicant aliquid a Cicerone mutatum esse; quid autem et quo modo immutaverit, non certe declarant. Denique de ratione, quae inter §§ 20—28 et 18—20 intercedat, me ita iudicare postea ostendam, ut non possim accipere, quod Schmekelius coniecit.[1])

Omnino igitur minus de extrema parte dubius sum quam, quo sit tota annectenda: caput dixi corpori deesse. Estne decisum a Cicerone? At cur? An intercidit Cicero partes? Quaerendum est, quo alteram condiderit. An ex alio libro ipse suo arbitrio haec omnia assumpsit omissa ea parte, quam desideramus? Hoc tertium minime probabile est et propter difficultatem rei et propter consensum, qui inter §§ 18 et 19 atque §§ 21—23 intercedit: si modo restituimus pristinum ordinem, omnia tam concinna sunt et cum quaestione instituta adeo hic locus convenit, ut demi non possit. Habeo enim persuasum intercisa illa esse, pro certo partem nostram, quae apud Ciceronem secunda numeranda est, in fonte §§ 21 et 22 esse insecutam: nam ibi de atomis earumque declinatione ita agitur eaeque tam copiose explanantur et declarantur, ut illo loco eas primum commemorari atque induci appareat; § 18 autem nititur hac scientia. Id maximum duco et satis firmum documentum; itaque alia nunc quidem praetermitto (cf. p. 22).

Ergo §§ 13—14, 17—20, si eum contextum volumus restituere, qui in libro descripto fuerat, aut post Ciceronis partem

---

[1]) Quae p. 176 inde conclusit, iam p. 8 sq. docui irrita esse.

tertiam reponendae sunt aut aliquo modo cum illa coniungendae; certum est eas §§ 21 et 22 non debere antecedere. Miror quod, nescio qua ratione, cum hac sententia ordo prooemii libelli nostri (§ 1) convenit, ubi haec *περὶ δυνατῶν* quaestio post eam demum enumeratur partem, qua se *vim rationemque enumerationum, quas Graeci ἀξιώματα vocent,* promittit *explicaturum esse.*

Restat, ut quaeramus, cur Cicero ordinem fontis mutaverit. Sine dubio eo disturbavit et depravavit argumentationem auctoris libri eius, quo utebatur. Luce clarius est eum nihil fuisse immutaturum, si illam perspexisset. At mutavit. Causam fortasse ipsius verba (§ 1) patefaciunt: *quae de re futura, cum aliquid dicunt, deque eo, quod possit fieri aut non possit, quam vim habeant, obscura quaestio est, quam περὶ δυνατῶν philosophi appellant, totaque est λογική, quam rationem disserendi voco.* Inde colligi potest *obscuram,* quam vocat, *quaestionem* permagnas ei exhibuisse difficultates: quas fortasse facilius se superaturum esse opinabatur, si rem per se solam et ex aliis argumentis, quae ipsa difficilia erant perspectu, resolutam tractaret. Sed etiam id elucet, Ciceronem putavisse hac parte *de re futura* et *de eo, quod possit fieri aut non possit* per se ipsis agi, *quam vim haberent.* Hoc errore et § 13 ductus initio huius partis (§ 11) de divinatione verba facit. Quo modo vero haec quaestio cum disputatione de fato coniuncta esset, non intellexit et hac de causa licere arbitrabatur, quae sibi liberet, mutare.[1])

Ad initium tertiae libri nostri partis (§§ 20—38) referri possunt, quae in § 4 legimus: *Sed quoniam ... hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse Tusculanae disputationes, ponere aliquid, ad quod audiam, ... volo.* Veri simile est statim primam disputationis partem a tali *proposito* esse exorsam, contra quod in §§ 7—11 pugnatur, idque fuisse eiusdem modi, atque quod in § 20 exstat. *Proponitur* igitur Chrysippi conclusio, quam sic

---

[1]) Licere autem ordinem disputationis adhibitae commutare Ciceronem ideo potissimum suspicor opinatum esse, quod omnis adversariorum comparatio quodam modo a *proposito* ordiebatur (§ 13), id quod signum putavit (§ 4) novam incipi partem.

liceat referre: Omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse: id inde sequi, quod omnia habeant causas efficientes, neque stare posse, si non omnia causas efficientes habeant: stare autem oportere, ergo omnia effici causis antegressis, nullum motum sine causa esse: fato igitur fieri, quaecunque fiant. Contra eam philosophus noster, quem nihil magis defendere scimus, quam libertatem voluntatis nostrae, tam acriter disputat, ut profiteatur potius se Epicuri — quem maxime odisse eum etiam ex § 38 cognoscitur — sententiam plane contrariam accepturum esse negantis aut veram aut falsam debere esse enuntiationem omnem: hanc *habere aliquid disputationis*, illam *non esse tolerabilem*. Conferuntur deinde adversarii: Chrysippum omnes contendere nervos, ut persuadeat aut verum esse aut falsum enuntiatum omne, ea impulsum opinione se hoc probato id quoque confirmavisse, omnia fato et ex aeternis causis fieri, Epicurum illud negare nulla alia incitatum causa, nisi ut fati vitet necessitatem: ideo *induxisse tertium motum extra pondus et plagam*, atomorum sine causa declinationem: quem, quoniam sine causa fiat, non probabilem esse, et Democritum iure maluisse omnia fieri fato quam ab individuis corporibus naturales avellere motus. Ergo neque Chrysippo assentitur philosophus neque Epicuri spinas probat. Laudat igitur Carneadem, qui docuerit sine hac commenticia declinatione Epicureos causam suam sustinere posse: id solum defenderent et confirmarent *esse quendam animi voluntarium motum*, concederent esse causas motus animorum, non concederent esse causas externas et antecedentes. Apertum est hanc Carneadis sententiam non modo pluris aestimari ab auctore disputationis nostrae quam ceteras, quoniam pergit: *Acutius Carneades, qui* ... sed ideo laudari, quod ipse idem sentit: quo fit, ut in § 24 statim, ad directam tantum reversus orationem, progrediatur: *Communi igitur consuetudine* ... Premere autem necesse est orationem diversam § 23 atque §§ 24 et 25. Schmekelius enim ea neglecta ex hoc loco collegit Carneadem vel Clitomachum esse auctorem disputationis a Cicerone redditae. Itaque Schmekelio iudicandum esset aut Ciceronem corrupisse rem, quoniam oratione distinxisset, quae eiusdem essent auctoris neque distingui deberent, aut §§ 24 et 25 Ciceronis proprias esse: hoc vix quisquam obtinebit, illud credo eo refelli, quod § 25 Carneadis esse non

potest: ad Stoicorum enim *naturam* respicit;[1]) neque Academici huius audacissimi et doctissimi id sit vereri, *ne omnes physici se irrideant,* id quod timidum ostentat vel praecautum genus philosophandi.[2])

De re pauca addenda mihi sunt. In § 24 eadem ratione atque de fin. V § 39 sermonis communis afferuntur exempla et ad philosophiam explanandam probandamque intenduntur.[3]) Ultra Carneadem iam haec, multo amplius § 25 procedit: ille negaverat[4]) *voluntatis nostrae externas causas esse*, § 25 confirmatur *natura* ipsa ut in mundo atomos ita in nobis animos moveri, et illas et hos ipsos *naturam eam in se continere.*

Facile cognoscitur ad finem quendam quaestionem pervenisse: contra Chrysippum Epicuri auxilium arcessitum est ad liberam voluntatem obtinendam, Epicuro nihil proficienti submissus Carneades, ita vincit libertas voluntatis, repelluntur causae externae, conceditur esse causas, sed inesse in natura animorum, non extrinsecus accedere.

Itaque non mirum est, quod in § 26 denuo incipitur, sed valde miror, quod tam communibus inanibusque verbis initium fit: *Quod cum ita sit, quid est, cur* ... At neglegendum id esset, nisi aliis augeretur offensionibus. Desideratur nomen Chrysippi post § 21 nusquam commemoratum, eo magis, quod ne sententia quidem eius interim repetita est. Multo autem vehementius offendor rebus ipsis, quae hic docentur. Nonne ipse Chrysippus defenderat omnem enuntiationem aut veram esse aut falsam? Mihi confitendum est me ea, quae in § 26 dicuntur, neque singula neque, qua ratione argumentatio progrediatur, intellegere; nam sensu carent neque inter se satis conexa sunt neque ad ea quadrant, quae antea (§§ 23 sqq.) disceptata sunt. Recte vidit Stuevius (p. 5) de *futuris* hic agi, iterum atque iterum legimus eam vocem; qui vero id factum esset, quamquam §§ 26 sqq. cognovit ab antecedentibus disiungendas esse, non satis

---

[1]) Probari potest, quae in § 25 docentur, ex ipso Chrysippo ducta esse: v. §§ 42—43 (*suapte natura* § 42, *suapte vi et natura* § 43).

[2]) Ciceronem notum est physicos parvi putavisse aut illusisse (velut ac. II § 30).

[3]) Antiochum Ascalonitam ad eum librum adhibitum esse constat.

[4]) Cf. etiam § 31.

perspexit.[1]) Denique hic reperimus illam Chrysippi allocutionem, quam nusquam nisi in § 12 invenimus et a Cicerone adiectam esse demonstravimus. Eandem vero rationem §§ 27—28 prae se ferunt: non more philosophorum demonstratur et concluditur, sed oratoris ritu interrogatur, et sic, ut non respondeatur, sane quia pueri esset respondere, non philosophi. Compluribus tandem § 28 offensionibus, ubi inprimis magna difficultas est, qua ratione verba *Nec nos impediet* . . . cum parte antecedente coniungenda sint, Stuevius studuit mederi. Neque vero eius parvulis remediis his difficultatibus satis subveniri posse arbitror, sed, ut breviter dicam, haec omnia signa sunt §§ 26—28 a Cicerone ipso esse elaboratas.

Hoc ut iudicem non tam offensionibus modo commemoratis adducor quam similitudine huius loci cum §§ 17—20. Nam cum opus esset ad haec perspicienda et interpretanda alios libelli nostri locos conferre, illas maxime coepi cum nostris comparare paragraphis. Ita permagna mihi occurrit similitudo vel quasi affinitas utriusque loci: utrimque in primo exemplo Scipionis nomen reperitur; respondent: *veniet in senatum Cato* et *descendet*[2]) *in Academiam Carneades*; quin etiam totarum periodorum eadem est constructio, §§ 18—20: *nec, cum haec ita sint, est causa, cur Epicurus fatum extimescat* . . . *nec*[3]) *ii, qui dicunt immutabilia esse, quae futura sint* . . . *fati necessitatem confirmant* . . .: § 28: *nec, si omne enuntiatum* . . . *sequitur illico esse causas immutabiles* . . . *nec ob eam causam fatum aut necessitas extimescenda est.* Sine dubio non casu accidit, quod praeter totam structuram etiam singula consentiunt vocabula; maius est documentum res quam maxime consimiles esse aut easdem fere.

---

[1]) Cf. p. 18 et p. 22 sq. — Schmekelius hunc locum ad quaestionem περὶ δυνατῶν pertinere acute sensit (p. 169), id quod Stuevius (p. 5) negat; singula vero argumenta a Schmekelio detorta esse probabiliter reprehendit Stuevius.

[2]) Sic est scribendum; nempe futurum postulatur. Vix enim probabile est Ciceronem, ut (§ 1) opinabatur hac parte de futuris tantum agi, ita etiam proprium exemplum in futuro posuisse, quamquam antea (§ 19) ex fonte praesens converterat tempus.

[3]) Fieri potest, ut id *nec* ipsum scriptum sit secundum fontis οὔτε in § 28 (*Nec nos impediet*) traditum: v. p. 23.

Quibus causis omnibus satis mihi videtur probari alterum locum de industria ad exemplum prioris esse effectum. Cicero, postquam priorem conscripsit, ipse illum[1]) imitatus est.

Quaerimus, cur hoc fecerit. Mirabiliter conveniunt observationes, quas supra de libelli Ciceroniani altera parte fecimus, cum eis, quae hic occurrunt. Sine dubio Cicero illam partem *περὶ δυνατῶν* ex hoc ipso contextu abstulerat. Tum autem in disputatione huc progressus necesse animadvertit esse eam partem, quae verbis: *Nec nos impediet* incohatur, cum ea, quae apud ipsum antecedebat (§§ 20—25), conectere.

Ergo reponamus in suum locum §§ 13 et 14, 17—20, post § 25. Num aliqua, certe non multa, in principio (§ 13) supplenda sint, quaeque ea sint, parvi ponderis est. Per digressionem igitur quandam copulantur inter se sententiae Chrysippi et Diodori (v. p. 16), tum ad quaestionem ipsam reditur verbis illis: *Qui locus attingit hanc quaestionem.* Quaestio autem haec, in qua media versamur, ea est, quae a § 20 et proposita illa Chrysippi conclusione exorditur. Ita expedita et perspicua rerum coniunctio et progressio argumentorum renascitur. Manifesto enim §§ 18 sqq., quamquam proficiscuntur a quaestione *περὶ δυνατῶν*, ad nostram spectant partem, cum iis fundamentum conclusionis Chrysippi defendatur, *omne enuntiatum aut verum aut falsum esse* (cf. § 19 in.). Contenditur hoc non minus de futuris quam de factis valere: ex sententia Diodori, *nihil fieri, quod non necesse fuerit, et quidquid fieri possit, id aut esse iam aut futurum esse,* id quoque sequi, ex veris in falsa non magis commutari posse ea, quae futura, quam ea, quae facta sint, in utrisque eandem apparere immutabilitatem.

Sed sic defenso illo Chrysippi principio novum impendet periculum, ne eo simul fati necessitas adiuvetur. Propterea sic pergitur: non necesse esse, cum haec ita sint, fatum extimescere aut praesidium petere ab declinatione atomorum Epicuri, quod nullum esse possit: sed fieri posse, ut et illud principium obtineatur et tamen negetur inde effici omnia fato

---

[1]) Latinum scilicet, id quod verborum similitudine ostenditur. — Ceterum tale quid fieri potuisse video iam Schmekelium (p. 175 adn. 2) esse suspicatum.

fieri (§ 19). Postquam enim §§ 23—25 *animorum motus voluntarios* servavit,[1]) hic in aliud videtur intentus esse argumentum. Concessit philosophus noster (§§ 24 sq.) neque hic infitiatur nihil fieri sine causis; ultra quod hic progreditur, cum distinctionem inducit inter *causas aeternas naturae necessitate manantes* et *causas fortuito antegressas*;[2]) quod enim enuntietur: *Descendet in Academiam Carneades, non* id esse *verum aeternis causis, nec tamen sine causis,* sed *causis fortuito antegressis* niti. *Ita* utrumque stare: *et semper verum fuisse: Morietur Epicurus ... archoute Pytharato, neque tamen fuisse causas fatales.*

De § 20, maxime de verbis: *At qui introducunt causarum seriem sempiternam, ii mentem hominis voluntate libera spoliatam necessitate fati devinciunt* haesito, utrum Ciceronis propria sint an fontis: illud eo mihi videtur probabilius, quod maxima cum levitate censetur ad *verborum* tantum *vim interpretandam* quaedam pertinere, et quod extrema verba ad libertatem voluntatis, de qua hic non agitur, revertuntur: non procul abest suspicari Ciceronem ea, postquam hanc partem ex contextu pristino resolvit, addidisse,[3]) ut conclusionem ea pars haberet consimilem primae (§ 11) et tertiae (§ 38). Tandem, quae in § 28 insequuntur et huc annectenda sunt, optime ad § 19 quadrant, quae rerum conexio in primis illa posteriore § 20 particula impeditur. Praeterea nihil novi afferunt. His causis adducor, ut in fonte § 19 ilico § 28 successisse arbitrer.

Nam quod Stuevius §§ 28—31 ignavam tractari rationem eamque partem aliunde ut alienum membrum a Cicerone intra fontis contextum insertam esse putat (p. 8 sqq. et 12), minime comprobo. Immo et gravissima insunt signa, quibus philosophi nostri ratio ostentetur, et cum universa quaestione hic locus artissime est coniunctus. Tale signum inprimis § 29 existimo

---

[1]) Primum id demonstravit, convenienter cum parte totius disputationis prima.

[2]) Refert annotare complura a philosopho usurpari nomina causarum aeternarum, vocantur *naturae necessitate manantes* aut *causae cohibentes in se efficientiam naturalem*, etiam *causae fatales*; pro *causis fortuito antegressis* postea dicitur aliquid *serie certa* (?) *causarum ita casurum fuisse, ut ceciderit*; unde cognoscitur, quantae curae ei haec disceptatio fuerit.

[3]) Quod dicitur: *causarum seriem sempiternam*, v. de div. I § 125.

offerre, locum dico, ubi de *acternitate causarum* agitur. Dubium non potest esse, quin hic plane eadem fiat distinctio causarum atque in § 19, eademque etiam in §§ 32 et 33 atque 37, et quin huic notioni *aeternitatis* idem atttribuatur pondus his locis omnibus. Non temere in § 29 immutatur notio, sed id contenditur, non contra nomen fati sed contra aeternitatem causarum pugnari. De argumento igitur, quod hoc loco tractetur, Stuevius erravit[1]): neque enim praeter prima verba quicquam ad *ignavam* puto *rationem* pertinere. Magis conectendi et praetereundi causa illa videtur commemorari. Nam quae apud Ciceronem scripta sunt: *appellatur enim quidam a philosophis* — quibusnam? nonne Epicureis? — *ἀργὸς λόγος, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita,* ineptissimam ipsius annotationem esse manifestum est; non intellexit per ludibrium nomen esse inditum. Eundem in § 29 intromisisse: *Recte genus hoc interrogationis ignavum atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnis e vita tollitur actio,* veri simillum fit et consensu cum loco modo vituperato et discrepantia a § 31: *nec ullam adhibebat calumniam,* et eo, quod ac. II § 39 collata credibile est Ciceronem ipsum e memoria talia adiungere potuisse. In fonte igitur, quae in § 28 leguntur, ita fere coepta erant: *οὐδ᾽ ἡμᾶς κωλύσει ἐκεῖνος ὁ λεγόμενος ἀργὸς λόγος. Ἐρωτῶσι γὰρ οὑτωσί· εἰ εἱμαρμένον σοί ἐστι* . . . et in hanc periodum statim erat insecutum: *Ἐνδέχεται δὲ καὶ μεταλλάξαι, ὥστε* . . .

Nomen igitur *ignavae*, quae dicebatur, *rationis* commemoratur, quod eo clarissime et brevissime significatur abhinc ad eam procedi Stoicorum sententiam, qua omnia necessitate effici doceant aeternitate manante eaque caeca et tam immutabili, ut nullo studio et labore evitari vel vinci possit. Aliquid liberius Chrysippum censuisse, qui inter *simplicia* et *copulata* distinxisset, quae *confatalia* nominavisset. Opponitur prorsus eadem ratione atque in § 23 Carneades, cuius conclusio continetur § 31. Evidentissime finitur laude § 32: *Hoc artius astringi ratio non potest; nam*

---

[1]) Quamquam idem (p. 10) in §§ 31 sqq. inde a verbis: *si omnia* nihil iam ad illam attinere sagaciter observavit, unde, quod coniecit collegit. Schmekelius (p. 166 et 169) neque id perspexit et nomine illo universam Stoicorum sententiam hic significari videtur sensisse.

si quis velit idem referre, ... nihil dicat. Postea denuo nominatur atque planum est hoc ideo fieri, quod nova eius repetitur sententia: non casu fit, quod ea per orationem obliquam inducitur (§ 32: *Itaque dicebat Carneades ...* § 33: ... *censebat ...*). Quae tam copiose disserere non necesse esset, nisi Schmekelius hic quoque ea neglexisset. Nemo iam credat Ciceronem ex Carneade vel Clitomacho ita hausisse, ut reliqua per orationem directam, ipsius sententias, idque et in § 23 et nostro loco iteratim, per obliquam reddidisset. Sed aut ipse totam hanc partem conscripsit et Chrysippi et Carneadis sententiis ex ipsis collectis, aut si non ipse collegit, etiam Carneadis conclusiones ex alio scriptore sumpsit.

Arcessitur igitur a philosopho nostro contra *totum illud genus*, imprimis contra Chrysippum, Carneadis conclusio, maxima et gravissima videlicet ut in summo discrimine: quem iudicavisse *nimis inconsiderate conclusam esse* illam naturalem omnium rerum colligationem illisque respondisse: si omnia fierent causis antecedentibus, potestati nostrae nullum restare spatium; esse autem aliquid in potestate nostra, ergo non omnia fieri causis antecedentibus: eo refelli necessitatem fati.

Haec conclusio plana et dilucida est, minus quae § 32 inde consequi dicuntur. Coniungi videtur cum hac Carneadis conclusione Diodori περὶ δυνατῶν sententia: iure Carneadem de veritate futurorum nihil conclusisse, nempe non dixisse: *si omne futurum ex aeternitate verum est,* sed sic: *si omnia antecedentibus causis fiunt:* hoc effici *omnia colligatione naturali conserte contexteque fieri,* ergo fatum confirmari, illo non ita: multum enim differre, utrum aeternae causae (naturali colligatione) efficiant futura vera, an etiam sine ea causarum aeternitate futura possint vera esse. Difficilis est perspectu is locus propter notiones aeternitatis et naturalium causarum promiscue usurpatas. Et tenetur sententia Diodori aut, quod inde duxit philosophus noster, etiam futura aut vera aut falsa esse, et probatur Carneadis naturalis vel aeternae causarum colligationis refutatio. Ita, non aliter,[1])

---

[1]) Loco nostro Schmekelium (p. 170) complura falso interpretatum esse recte reprehendit Stuevius. De hac vero distinctione optime sic censuit (p. 13): „Re vera enim differentia non tam in eo posita est,

interpretandum esse affirmatur § 33, maxime his: *erat hoc quidem verum ex aeternitate, sed causas id efficientes non habebat.*

Sibi nobisque persuadere vult philosophus — id quod verum non esse luce clarius est — Carneadem idem voluisse ostendere conclusione sua, quod ipse illinc sumpsisset; testimonium esse, quae de praedictis Appollinis iudicavisset.

Quae in § 33 subsequuntur: *Quocirca, si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est huius modi oracula ceteraque, quae a divinatione ducuntur, conprobare, iis autem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate dicunt, non idem dicendum est, vide, ne non eadem sit illorum causa et Stoicorum; hi enim urguentur angustius, illorum ratio soluta ac libera est,* similia eis, quae ex § 20 Ciceronis propria esse supra suspicati sumus, compluribus adducor causis, ne ex fonte putem hausta esse. Primum enim his dirimitur et disturbatur series argumentorum, cum initium § 34 multo aptius accedat ad ea, quae haec verba antecedunt. Tum haec ipsa parum exhibent sagacitatis atque iudicii. Deinde nusquam adhuc in fonte invenimus Stoicos generatim nominatos, contra Chrysippum passim intenta erat disputatio solum, etiam in § 31, quae § 30 succedit. Postremo ne id quidem omitto, quamquam, quae ad rem pertinent, de praedictis Apollinis antea breviter et, quantum satis sit, exposita sunt, hic tamen ad divinationem omnem respici: vix addere opus est maximam esse suspicionem id a Cicerone esse ortum.[1])

Veri simile igitur existimo in fonte, quae §§ 31—33 explicata erant, sic fere aut simili modo conclusa simulque argumentationem productam fuisse: *Quodsi concedatur nihil posse evenire sine causa antecedente, quid proficiatur, si ea causa non ex aeternis causis apta dicatur?*

Ad haec vero extemplo accesserunt (§ 36): *Nondum enim ulcerato serpentis morsu Philocteta quae causa in rerum natura*

---

utrum omnia necessitate fiant necne, sed ea, quae vera sint, utrum ex aeterna serie causarum pendeant an sine hoc causarum nexu ex aeternitate vera esse possint intellegi."

[1]) Et verba et omnis ratio huius loci § 44 videntur imitari, imprimis verba: *vide, ne idem dicant.*

continebatur, fore ut is in insula Lemno linqueretur? et quae insequuntur usque ad § 38. Sed, quod dico, mihi demonstrandum est. Maxime igitur miror, quod hic tandem, non multo prius, quid sit causa, definitur; atque nimis communis et vulgaris ea definitio est, cum non iam de causis omnino, sed de causis aeternis agatur: nempe nusquam reprehenduntur adversarii, quod neglexerint, quid re vera esset causa. Etiam distinctione § 36 admodum pueriliter facta offendor: discipulum primis labris, ut dicitur, philosophiam gustantem talem instituere decet,[1]) abhorret a quaestione tam provecta subtilique; nam, quae de Hecuba disseruntur, ceteraque satis sunt vulgaria. Id vero nemo opinetur philosophum hac arte quasi σοφιστικῶς rem perturbare et adversarios opprimere voluisse. Denique verba § 36 modo exscripta multo melius ad illa § 34 quadrant quam ad ea, quae nunc apud Ciceronem antecedunt. Quae argumenta augentur eo, quod eandem reperimus definitionem in Ciceronis topic. §§ 58—61, id quod Stuevius p. 45 sq. recte monuit[2]): unde ille locus ortus sit,[3]) nihil attinet ad nostram quaestionem; satis est scire, Ciceronem eum undecunque ad librum illum conscribendum repetivisse, cum, quae ex studiis philosophis cognita habebat, intra praecepta rhetorica insereret. Atque quoniam haec fundamenta sunt διαλεκτικῆς (top. § 57), mirum esset, si ea non didicisset. Sed interest locum illum accuratius cum nostro conferre. Nam non modo ibi manifesto ad nostrum locum respicitur,[4]) sed etiam apparet utrumque ex eodem fonte fluxisse: habemus eandem causarum distinctionem, in topicis latius expositam, hic pluribus exemplis illustratam, cetera pro ratione utriusque libri. Quod vero non iudico, illum locum ex nostro haustum esse, sed utrumque ex libro tertio,[5]) cum aliis ducor signis tum § 61, ubi Argus exemplo brevius quam hic comme-

---

[1]) Velut in top. § 60.

[2]) Gerckium (l. c. p. 745) secutus.

[3]) Antiochum Ascalonitam suspicantur; sed de hoc loco ego non ausus sim certa confirmare, nempe admodum communia sunt praecepta: causarum quidem eandem distinctionem iam apud Platonem (Phaedo p. 99 B) legimus.

[4]) Maxime § 59: *Ex hoc genere causarum ex aeternitate pendentium fatum a Stoicis nectitur.*

[5]) Ciceronem librum de fato rursus evolvisse non nego, sed ex eo solo illum locum haustum esse improbabile est.

morato pergitur: *At cum in Aiacis navim crispisulcans igneum fulmen iniectum est, inflammatur navis necessario.* Nemo infitias ibit Graecum exemplum fontis Graeci indicium esse; atque qui sic, ut eo loco fit, causas tractavit, ei tali quoque exemplo opus erat: idem vero, cum Ciceroni videretur cum reliquis, quae nostro contextu docentur, male convenire, in libro de fato omittere constituit. Nobis autem inde colligendum est Ciceronem alium habuisse librum, unde hanc causarum definitionem afferret. Quod vero de nostro loco conicio, eo probabilius fit, si ille topicorum locus e memoria[1] conscriptus est (quoniam inde sequeretur Ciceroni optime notam fuisse hanc definitionem). Ergo in disputatione philosophi nostri de fato instituta hanc causarum definitionem non fuisse persuasum habeo.

Restat, ut de §§ 37 et 38 addamus his ad finem perduci, quam saepius explicavimus, philosophi nostri disceptationem. Propulsato exspectatione acrius Epicuro tota haec pars illa ipsa disceptatione concluditur (§ 38): *Tenebitur igitur id, quod a Chrysippo defenditur, omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse; ratio ipsa coget et ex aeternitate quaedam esse vera et ea non esse nexa causis aeternis et a fati necessitate esse libera.*

Sic philosophus ipse, quae voluerit demonstrare, partitur et comprehendit; nos hanc eius alteram partem ita dividere possumus, ut priore usque ad § 25 omnino motus voluntarios animorum defendi statuamus, altera longiore et difficiliore (§§ 13—14, 17—19, 28—33, 34, 36—38) simul obtineri Chrysippi de enuntiationibus sententiam (§§ 13—14, 17—18) et repudiari aeternitatem causarum sive necessitatem fati (§§ 19, 28—38). In utraque autem summam Carneades habet auctoritatem, qui quasi socius ad decertandum advocatur, priore ad defendendos motus voluntarios, posteriore ad reiciendas causas aeternas.

§§ 39—45 ad mores pertinere censuit Schmekelius (p. 166 et 180 sq.). Sed postquam primam partem eo spectare vidimus

---

[1]) Cf. top. § 5: de hac parte (§§ 58 sqq.) equidem id crediderim, non minus de §§ 34—36 libri nostri de fato, ipsorum horum locorum et similitudine et dissimilitudine commotus.

eodemque referendas esse §§ 21—25, a principio vix concesseris etiam hac parte universa eandem rem tractari. Atque quae huius partis servata sunt, nil tale indicant; de perditis vero nisi ex eis, quae exstant, non licet iudicare. Mores enim nusquam tanguntur nisi intra conclusionem § 40 relatam, ubi non sua causa eos commemorari sed, ut conclusio, quam integram describere necesse erat, plena sit, inde apparet, quod ad hanc conclusionis partem postea nusquam respicitur.[1]) Sed haec assensionum tantum causa introducitur, de quibus in § 41 sqq. agi manifestum est: eae vero ipsae non per se tractantur, sed ideo adhibentur, ut earum ope conciliatio fiat inter adversarios. Cum enim de his talia Chrysippus docuisset, ut posset videri quodammodo studuisse fati vitare necessitatem, quamquam non omnino fatum esse negaverat, philosophus Chrysippo *tanquam arbitro honorario* utitur (§ 39): nempe hunc, *cum veterum philosophorum* alteri sensissent *omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret,* alteris *sine ullo fato esse animorum motus voluntarii* visi essent, *tanquam arbitrum honorarium medium ferire voluisse, sed applicare se ad eos potius, qui necessitate motus animorum liberatos velint* ... Pergitur (§ 40): *Atque hoc, si placet, quale sit, videamus in assensionibus* ... *Eas enim veteres illi* ... *Qui autem ab iis dissentiebant* ... Sine dubio hic annuntiatur, quid huic parti propositum sit. Et ilico incipitur collatio et comparatio adversariorum, qui sibi opponuntur eo consilio, ut adhibita Chrysippi de assensionibus sententia paulatim placentur demonstrando (§ 44) *utrosque patefacta atque explicata sententia ad eundem venire exitum:* ergo *verbis eos non re dissidere.*

Inde pro certo id sequitur, fieri non posse, quod Stuevius (p. 56) voluit, ut §§ 41—45 alius auctoris concedamus esse atque §§ 39 et 40: artissime cohaeret tota haec pars, atque si §§ 41—45 Antiochi Ascalonitae prae se ferunt rationem, de §§ 39 et 40 idem censendum est. Id vero recte Stuevius sensit nullo modo fieri posse, ut hanc partem ex Carneade vel Clitomacho haustam

---

[1]) Ceterum nihil proficiat, quae Schmekelius (p. 177 sqq.) complura de hac parte magis de suo confinxit quam inde explicavit, singillatim refutare. Id solum notandum est brevius quam debebat ab eo (p. 180 ann. 3) sententiam Gerckii (cf. p. 4 sq.) attingi et repudiari.

esse assentiamur Schmeckelio. Nam etiamsi nonnulla ex § 44, inprimis illa verba, quae Antiochum indicant, ut a Cicerone adiecta, demi possent, id quod nequaquam concedo, tamen relinquitur omnis philosophandi ratio huius partis: ea vero talis est, ut illis verbis id tantum breviter significetur et comprimatur, quod hac parte tota efficitur. Ut notos homines ex habitu solo et figura vultu oculisque non conspectis procul agnoscimus, ita omnis ratio huius partis Antiochum sapit; illa vero verba: *verbis eos, non re dissidere* quasi oculi philosophi[1]) putandi sunt; vix minus certum sunt indicium quam nomen eius ipsum.

Sed insuper alia afferre possumus documenta: nam maximi ponderis est consensus sententiarum quam plenissimus inter hanc partem et ac. II §§ 37—39 (et § 30) intercedens:[2]) ea Antiochi esse nemo infitiatur: ergo haec quoque Antiochi esse necesse est. Omnino autem dici potest Ciceronem Antiochi libros non minus saepe ad conscribendos suos assumpsisse quam Clitomachi. Postremo nulla alia coniectura declarari possit auctorem huius disputationis et Carneadem et Chrysippum sequi[3]) atque venerari. Nam nos, quoniam partes antecedentes ex Carneade non fluxisse ostendimus, nihil impedit, quominus eidem reddamus Antiocho, una quidem sublata difficultate: primo enim admiratione afficimur, quod, postquam antea quasi pugnatum est in Chrysippum, idem subito *arbiter honorarius* nominatur: quae inter se pugnare philosophus ipse videtur sensisse et ob eam causam in § 39 haec interposuisse: *dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet invitus*: haec, nisi ea ratione scripta esse intelleguntur, absurda sunt; sic vero ea ipsa signa putem, quae antecedunt, partes ab eodem auctore compositas esse atque hanc postremam.[4]) Et

[1]) Cf. ac. I § 17 et de fin. IV, unde orta sunt ac. II § 15 et de nat. deor. I § 16.

[2]) Eadem nituntur sententia de fin. V § 36 et 39: huius quoque loci auctor Antiochus est.

[3]) Cf. etiam ea, quae supra de § 25 suspicatus sum (p. 20 adn. 1).

[4]) Meminisse oportet, ubi vehementius in Chrysippum incurritur, id a Cicerone ipso fieri (§ 7 [*laquei* = de or. I § 43] § 12 §§ 15—16); § 21 autem cum § 38 comparanda est. Omnino vero ab Antiocho ipso lenius et placabilius dimicatur: passim (inprimis §§ 31 et 38) probat, quae probare potest.

nunc ne id quidem praetermiserim, in § 39 verba quaedam videri respicere ad singula nomina prius usurpata et fortasse etiam ad quasdam partes, *voluntarios* dico *motus animorum*, et postea: *qui necessitate motus animorum liberatos volunt* ad §§ 23—25, ad §§ 28 sqq.: *qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret.* Idem tandem quam maxime videtur confirmari consensu nominum et argumentorum § 9 cum §§ 41 sqq.

Qui vero factum sit, ut in prooemio Cicero huius partis mentionem non faceret, complures cogitari possunt causae: quarum una est eum, cum illud conscriberet, in fonte perlegendo nondum usque eo progressum fuisse: prooemium videlicet ante hanc partem compositam exaratum esse inde sumo, quod tum nondum sciebat se quaestionem περὶ δυνατῶν ante enuntiationes, ut dicit ipse, esse tractaturum. Aut Cicero, cum partes disputationis enumeraret, eas tantum ratus est partes esse, quae a proposito exordirentur (§ 4): nempe quaestionem περὶ δυνατῶν, cuius initium quodam modo fit proposito (§ 13), ut partem propriam numerat; nostra vero caret eiusmodi proposito.

Utcunque autem haec res se habet, certe omnes eae difficultates facilius possunt tolli quam concedi ipsum Ciceronem hanc partem aliunde assumpsisse: nam et ratione argumentandi et rebus optime cum antecedentibus concinit, atque si non ex eodem libro esset sumpta, necesse esset conicere, in altero illo libro omnino talia antea esse exposita, qualia partibus nostris prioribus disseruntur, quoniam aliter haec pars non potest intellegi.

Atque de ratione quidem argumentandi id facile animadvertitur, §§ 41 sqq. ab Antiocho Chrysippi conclusiones prorsus eodem modo explanari et recenseri et inde, quae ipse sentiat, duci atque §§ 17 sq., 23 sq., 31 sqq., maxime vero consimiles esse §§ 13 et 14 atque §§ 44 et 45, quin etiam universam argumentationum compositionem concinere.

Ad sententiarum autem consensum probandum nonnullos ex §§ 39—45 locos exscribam. In § 40 conclusione, fortasse Carneadis, relata dicitur: *Quod cum vitiosum sit, probabiliter concludi putant non omnia fato fieri, quaecunque fiant.* Pergitur ilico (§ 41): *Chrysippus autem, cum et necessitatem*

improbaret et nihil vellet sine praepositis causis evenire, causarum genera distinguit, ut et necessitatem effugiat et retineat fatum. Miramur primo, quod illa conclusio non eadem ratione atque in § 32 (et § 23) collaudatur: sed huic parti aliud subest consilium; ea igitur neque probata neque improbata Chrysippi apponitur sententia, ne ea quidem inimice opponitur, deinceps huius conclusio maxima cum benevolentia disseritur aut defenditur, sed ita, ut simul satis multum illi, qua fatum esse negatur, concedatur: § 42 *Quam ob rem, qui ita fatum introducunt, ut necessitatem adiungant, in eos valebit illa conclusio; qui autem causas antecedentes non dicent perfectas neque principales, in eos nihil valebit.* Tum relata argumentatione Chrysippi in § 44 ostenditur exceptis eis, qui negent *assensiones anteire visa*, ceteros re consentire, etiamsi fati nomine differant: nam utrosque concedere *non fieri assensiones sine praecursione visorum;* Chrysippum dixisse *assensionis proximam et continentem causam esse in viso positam*, non dixisse *eam causam ad adsentiendum necessariam esse,* ergo si dicat *omnia fato fieri,* non dicere velle *omnia causis necessariis fieri*; illis quoniam concedant *nihil fieri sine praegressione causae,* si hoc idem sit atque *omnia fato fieri,* confitendum esse fato omnia effici. Confecta est haec sententiarum disceptatio et conciliatio § 44, quantum quidem cum assensionibus coniungitur, deinde breviter (§ 45) *omnino* ad casus vitae prospicitur et eadem ratione sententiae inimicae conferuntur et comparantur. Dubium non est, quin non multa perierint,[1]) certe non de ipso argumento. Habemus, quae Antiochus ipse sensit, ea sane, quae Chrysippo et adversariis communia esse dicit, *nihil fieri sine causis antecedentibus, eas* autem *non esse necessarias* (§ 44); *quibusdam in rebus causis antegressis in nostra tamen esse potestate, ut illa aliter eveniant, quorum causae fuerint* (§ 45). Hac disceptatione ipsius philosophi continetur sententia, si concedimus eum consilio et voluntate, quae legimus, conscripsisse. Illi, quorum conclusionem in § 40 rettulerat, *negabant fato assensionibus adhibito necessitatem ab his posse removeri,* ipse docuit, Chrysippi ope, hoc fieri posse.

---

[1]) Signum id quoque sit, quod § 45 de potestate nostra agitur; satis demonstratum est liberam voluntatem totius disputationis quasi fundamentum, principium et finem esse (cf. etiam ac. II § 39).

Facile cognoscitur hic nomine fati simili ratione neglecto eodem consilio contra necessitatem pugnari, quo antea contra aeternitatem causarum. Deinde id perspicuum esse puto, huic parti toti eandem subesse distinctionem atque §§ 9, 19, 23 sqq., 31 sqq.: nihil posse evenire nisi causa antecedente, interesse autem inter causas aeternas naturae necessitate manantes (§ 19) vel principales et fortuito antegressas vel proximas[1]) causas.

Ut igitur haec tertia et sine dubio postrema pars eius disputationis sit, cuius primam et alteram supra perlustravimus, ea mihi ab illarum universa ratione nequaquam abhorrere, immo optime concinere videtur, maxime cum altera parte et § 38. Partes vero omnes rationem Antiochi Ascalonitae clarissime prae se ferunt; omnes in idem intentae sunt consilium argumentationis eandemque exhibent quaestionis disceptationem.

At restat, ut de §§ 46—48 pauca addam, quas adhuc reposui, quia non ex Antiocho haustae sunt, sed a Cicerone adiunctae: hoc loco §§ 21—23 simili ratione imitatus est atque paragraphis 26—28 paragraphos 17—19. Eisdem fere plenae sunt offensionibus, inprimis § 46, cuius paene singulae voces discipulum et oratorem ostentant, non philosophi gravitatem et brevitatem. Quam puerilia et iocularia haec sunt: *aut num sortiuntur inter se, quae declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo, maiore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus aut tribus? optare hoc quidem est, non disputare.* Ad ea vero, quae proxime antecedunt: *aliam enim quandam vim motus habebant a Democrito impulsionis, quam plagam ille appellat, a te, Epicure, gravitatis et ponderis,* conferas § 22: *Sed Epicurus declinatione atomi vitari necessitatem fati putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam ...,* momenta scilicet Democriti! Erravit Cicero prorsus oblitus argumentationis §§ 22 sq. et 18! Non aliter de § 47 et 48 iudices: omnia ex altero repetita sunt loco, partim dilatata, partim aucta, velut haec: in § 23 dicitur: *etiamsi sit atomus eaque declinet,* in § 48 scripsit Cicero: *nam ut essent atomi, quas quidem esse mihi probari nullo modo potest.*

---

[1]) Nomina causarum § 19 omnia ad Chrysippum accommodata sunt.

Interrogatur, cur Cicero hanc partem adiunxerit. Equidem ita sentio: orator perorationem desideravit verbosam; aptissima occurrit in Epicurum invectiva,[1]) quam omni ornavit arte rhetorica. Ergo post § 48, quae perierunt pauca, non iam ex fonte erant orta. Nam quaestionem ipsam absolutam esse primis § 46 verbis ipse dicit: *hoc modo hanc causam disceptari oportet.* Nescio an inde quoque, quod hic quodammodo indicat se ad finem fontis pervenisse, argumentum possit sumi, cum in § 39 eiusmodi nihil inveniatur, Ciceronem ibi eundem atque antea secutum esse auctorem.

Constat igitur, quantum quidem adhuc repperimus, disputationem Antiochi tres habuisse partes: quas restituere conati sumus et, quantum fieri potuit, a Ciceronis interpolationibus, ut ita dicam, purgare et ostendimus, quae qua ratione mutavisset aut corrupisset. Sed nondum plane confecta res est, quoniam initium disputationis Ciceronianae mutilatum est: interrogare oportet, quae de parte amissa possint conici. Atque unum quidem vestigium eius intra ipsum libellum nostrum relictum est, in § 40, ubi dicitur: ... *videamus in assensionibus, quas prima oratione tractavi,* eodemque videtur respicere § 42: ... *hanc habet rationem, ... quam dudum diximus.* Inquirendum est, utrum Ciceronis illa pars et haec verba propria sint an ex fonte hausta. Priusquam id diiudicemus, alia necesse est colligere vestigia.

Traduntur enim apud posteriores scriptores complura ex illa deperdita nostri libelli parte fragmenta, composita post alios a C. F. W. Muellero. Quorum manifestum est ad locum a Cicerone ex Posidonio assumptum ea pertinere, quae apud Aug. de civ. Dei V 2 ex libro de fato citantur: eis, quamquam satis pauca sunt, supplentur et declarantur §§ 5 et 6. Versus quoque ibidem V 8 ex Cicerone repetiti, quia clarissime rationem primae partis prae se ferunt, quae est de contagione rerum, de dissimilitudinibus ipsarum *mentium hominum* ex causis naturalibus factarum,[2]) huc referri possunt: sed id non licet decernere, num ex fonte sint hausti,[3])

---

[1]) In quem iam prius de nat. deor. I §§ 67 sqq. invectus erat.

[2]) Inprimis ex locorum natura et caelo (§§ 7 sq.) = *quali ... Iuppiter ... lustravit lumine terras.*

[3]) Chrysippum versus ita adhibuisse constat; videri potest ex locis a Gerckio (Chrysippea p. 714 sqq.) collectis.

quod fieri certe potuit,[1]) quamquam in disputatione reliqua nusquam versus invenimus. Sed quod Schmekelius, qui (p. 163) hos attulit versus, etiam initio cap. IX Augustinum ad nostrum libellum respicere suspicatus est, non adstipulor: soli enim nominantur libri de divinatione et de natura deorum, et verbis ipsis a Schmekelio adhibitis[2]) suam Augustinus profert sententiam, quo consilio ductum Ciceronem hos libros conscripsisse censeat. Itaque ad recuperandam nostri libelli partem amissam inde nihil sumi potest; aptissima vero sunt, quae deinceps ab Augustino disseruntur, argumenta ad quaestionem nostram universam melius perspiciendam, quoniam ille de eadem re acutissime et diligentissime disputat. Ad ipsum vero contextum de fato libri ultima eiusdem capitis (V 9) verba spectant, ubi denuo, ut passim ubi doctissimi viri, qui habetur, sententiae commemorantur, nomen Ciceronis appellatur (*nam et illud, quod idem Cicero concedit* . . .), qui quidem locus ideo nihil novi affert, quod illa pars libelli ipsa superstes est.

Progrediamur ad locum a Servio ad Verg. Aen. III 376 traditum. Chrysippi eo contineri fati definitionem mihi persuasum est: hoc, cum apertum sit eam Antiochi non esse, a principio e ratione opusculi nostri probabile est; nam eius non erat, ut prioris libri de divinatione, Stoicorum sententiam per se ipsam ita et ea mente describere, ut postea, libro altero, refutaretur; itaque non concedam Ciceronem ipsum, quae ex Posidonio (de div. I 125 sqq.) didicisset, hic mutatis verbis reddidisse; sed, quoniam in Chrysippum intenta est omnis disputatio, prioris certe quaestionis, necesse est huius relatam fuisse definitionem. Fieri autem potuisse, ut tam breviter referretur, inde apparet, quod Cicero (§ 4) dicit *contra propositum disputari* (v. p. 18). Sed ut tanta fiducia, quod conicio, obtineam, similitudine horum verborum

---

[1]) Nam aptiores sunt quam versus in libros de div. magna vi infersi. Fortasse eis Chrysippi sententia illustrata erat. Etiam §§ 7 sqq. de naturis hominum disputatur.

[2]) *Hos Cicero ita redarguere nititur, ut non existimet aliquid se adversus eos valere, nisi auferat divinationem* et postea: *In libris vero de divinatione ... oppugnat praescientiam futurorum. Hoc autem totum facere videtur, ne fatum esse consentiat ... Putat enim concessa scientia futurorum ita esse consequens fatum, ut negari non possit.*

cum definitione a Gellio tradita adducor, qui VII 2 dicit: *Fatum est, inquit* (scilicet Chrysippus), *sempiterna quaedam et indeclinabilis series rerum et catena volvens semet ipsa sese et implicans per aeternos consequentiae ordines, ex quibus apta nexaque est. Ipsa autem verba Chrysippi, quantum valui memoria, ascripsi, ut, si cui meum istud interpretamentum videbitur esse obscurius, ad ipsius verba animadvertat. In libro enim περὶ προνοίας quarto εἱμαρμένην esse dicit φυσικήν τινα σύνταξιν τῶν ὅλων ἐξ ἀϊδίου τῶν ἑτέρων τοῖς ἑτέροις ἐπακολουθούντων καὶ μεταπολουμένων*[1]) *ἀπαραβάτου οὔσης τῆς τοιαύτης ἐπιπλοκῆς.* Sine dubio utriusque, et Gellii et Antiochi, intererat vulgarem tritamque definitionem Chrysippi afferre; talis haec fuisse videtur. Cum prima autem, quam habemus, libri de fato parte, quoniam ad *conexionem* vel (de fato § 7) *contagionem rerum* pertinet, haud male convenit, quod hac definitione fatum describitur esse *φυσικήν τινα σύνταξιν τῶν ὅλων*: quasi sentiens se voce *conexionis* usurpata *τάξεως* notionem omisisse Cicero addidit: *quae suo ordine et lege variatur.*[2]) Ciceronis verbis *per aeternitatem* redditur *ἐξ ἀϊδίου*, extremis: *ita tamen, ut ipsa varietas habeat aeternitatem* exprimuntur *ἀπαραβάτου οὔσης τῆς τοιαύτης ἐπιπλοκῆς*; reliquis denique verbis: *se invicem tenens, quae . . . variatur* nemo iam infitias ibit Ciceronem transtulisse Chrysippi *τῶν ἑτέρων τοῖς ἑτέροις ἐπακολουθούντων καὶ μεταπολουμένων.* Id vero, quam difficile sit Graeca illa in Latina convertere verba, optime cognoscitur collato Gellii, quod supra attuli, *interpretamento.* Maximi tandem ponderis id quoque censeo esse, quod et haec definitio et, quam ex §§ 7 sqq. novimus, refutatio bipertitae sunt: nempe concinit cum priore definitionis parte (*εἶναι φυσικήν τινα σύνταξιν τῶν ὅλων*) quod § 7 dicitur: *primum de ipsa contagione rerum respondeamus*; atque ea, quae §§ 8—10

---

[1]) Traditum *ΜΕΑΠΟΛΥΜΕΝΩΝ* ita emendavit Kumanudes; Zeller *ἐπιπλεκομένων*, Usener *μὴ ἀπολυομένων* (cf. Hertz ed. mai. Gell. I p. 379; Gercke, Chrysippea p. 714).

[2]) Id quod eo maioris debet momenti esse, quod ex locis a Stuevio (p. 16) collectis, inprimis de nat. deor. II § 19 et de div. II § 19, apparet Ciceronem vocem *ordinis* in convertendis nominibus Graecis alibi non consuevisse adhibere.

demonstrantur vel refutantur, multo certius continentur verbis Graecis: ἀπαραβάτου οὔσης τῆς τοιαύτης ἐπιπλοκῆς[1]) quam incertissimis Latinis: *reliqua postea persequemur*; ubi Cicero, quia libere Graecum propositum transtulerat, ipsa suae definitionis verba non potuit repetere.

Quae vero idem Gellius brevi post (VII 2, 15) ex libro nostro affert: *Chrysippus aestuans laboransque, quonam pacto explicet et fato omnia fieri et esse aliquid in nobis, intricatur hoc modo* Ciceronis esse verba puto vehementius Chrysippum vituperantis; parum concinunt cum §§ 39 sqq. Probabilius quam cum loco modo tractato haec coniungenda sint cum § 40 assensionibus. Quoniam hoc loco legitur *assensiones prima oratione tractatas esse,* necesse est hoc quaestionis initium perisse; neque vero credo initio disputationis Antiochi id factum fuisse: nam de assensionibus, quantum quidem ad disputationem suam referre potuit,[2]) admodum copiose agit §§ 39 sqq. Vix potest cogitari de eisdem ab illo iam antea accuratius esse disputatum, scilicet non de ipsis, sed ita, ut ad hanc quaestionem relatae essent; nam id nemo opinetur, de notione et natura earum initio esse actum et hic tandem eas cum quaestione ipsa coniungi. Quid enim esset assensio, definire neque huius quaestionis erat et ab Antiocho in eo libro erat expositum, ex quo Ciceronis ac. II § 30 et §§ 37—39 haustae sunt. Accedit, quod equidem nullo modo possum concedere eam partem, qua fundamentum totius disputationis libera voluntate quam acerrime confirmata iacitur, aliam antegressam esse, minime de assensionibus, de quibus agere nisi re satis patefacta et demonstrata hominis vere philosophi non potuit esse. Ergo Cicero sive quae ex ipsis §§ 39 sqq. cognoverat, sive ea sola, quae ex illa altera Antiochi disputatione, unde academica exscripserat, non multo antea didicerat, aliquo modo prima oratione tractavit, simili modo, quo de div. I §§ 1 sqq. quaedam occupavit, quae ipse ex libris postea accuratius exscriptis collegerat, aut quo modo saepius postea ad argumenta libris de natura deorum explanata respexit. Fortasse igitur verba illa a Gellio tradita omnino prima fuerunt disputationis de fato, tum assensiones

---

[1]) Cf. p. 12.

[2]) Cf. Plut. de Stoic. rep. cap. 47 et ac. II 37—39.

erant tractatae, et sic ad primam Antiochi partem pervenit, cuius initium illud propositum erat, quo quid sit fatum describitur, quocum aliqua ratione versus Homerici erant iuncti. Universam de fato sententiam Chrysippi etsi breviter comprehensam initio disputationis expositam fuisse, ut Schmekelius (p. 165) iudicavit, equidem non credo. Quae denique Macrobius Saturn. III 16, 3 sq. narrat, quomodo cum quaestione de fato ipsa cohaereant, ego non possum videre. Quoniam autem vix dubium est, quin ea re vera ex Ciceronis de fato libello exscripta sint, aut prooemii initium fuisse suspicor, aut, id quod multo veri similius puto, alicubi primae orationis stetisse: erat fortasse iucunda hac narratiuncula in quaestionem introductum (simili via atque exempli gratia de invent. II, 1 sqq.); simul ita Hirtii elegantissime captabat benevolentiam, *viri sibi amicissimi et his studiis, in quibus* Cicero *a pueritia vixerat, dediti* (§ 2), et ostendere poterat, quaestionem, quam suscepissent, *obscurissimam et implicatissimam* (Gellius VII 2, 15) *paucorum hominum esse.*

Haec fere de fragmentis mihi erant dicenda: mea igitur sententia multo plurimum ad quaestionem nostram fati illa definitio Chrysippea affert, quam Servius exscripsit: quam ad primam disputationis, quae exstat, partem referendam esse supra exposui, nec minus versus Homericos ab Augustino traditos; de Aug. V 2 idem per se consentaneum est. Ex ceteris id sumam, Ciceronem prima oratione de difficultate et obscuritate rei (cf. de nat. deor. I 1) verba fecisse, inprimis etiam de Chrysippo, quem nihil expedivisse ostendit, cum simul aliquo modo assensiones tractaret: utrum nonnulla [1]) aut ex prooemio qualicumque, quod Antiochum disputationi suae praeposuisse probabile est, adhibuerit,[2]) aut a Carneade argumenta contra Chrysippum repetiverit, an plane suus fuerit, pro certo diiudicare non iam licet.

Perisse igitur constat praeter initium primae, quam vocavimus, partis disputationis introductionem illam Ciceronis descriptionemque et explicationem assensionum; quae quanta fuerit ignoramus. Alias partes excidisse nulla adsunt testimonia, ne suspiciones quidem: quoniam enim minime probabile est in disputatione Antiochi

[1]) Certe non omnia; nam quae Gellius tradit, consentiunt cum § 7, § 12, §§ 15—16 (*aestuans* § 15), minime cum § 39.

[2]) Cf. ac. II §§ 13—18.

primam illam de moribus et libertate voluntatis partem aliam antegressam esse, qua de fato ipso quaereretur,[1]) neque postea ad refutandum Chrysippum aut Stoicos a Cicerone aliunde argumenta addita sunt ad ipsum fatum pertinentia neque scimus ex libris eius[2]) locum praeter ac. II §§ 37—39 ad quaestionem nostram spectantem, qui ei in memoriam redire potuerit, nulla cogimur causa, ut id suspicemur.[3])

Itaque de Antiochi disputatione perpauca, de exordio Ciceronis nonnulla amissa esse censeo. Num ea sufficiant, quibus complures compleantur paginae, ego non audeo decernere.

Quae adhuc de fonte et compositione libri de fato invenimus, cum valde dispersa sint, breviter comprehendam. De fonte demonstravimus librum Antiochi Ciceronem secutum esse, atque ita, ut non solum singula argumenta inde sumeret, sed universam describeret argumentationem ordine totius disputationis servato; quod semel ordinem vitiose mutavit, eo non infirmatur, quod dicimus, immo quam maxime fulcitur, quoniam, quae eo ortae sunt, discrepantiae a Cicerone non sublatae sunt. Intra contextum autem huius disputationis e fontibus, unde brevi antea hauserat libros de divinatione, nonnullos locos interiecit, plerumque parum apte, ex Posidonio ea, quae § 7 antecedunt, ex Panaetio (vel Clitomacho) §§ 15—16 et nonnulla ex §§ 11—12. Postremo, quae ipse elaboravit, enumero: ut veri simillimum duco, exordium, certe perorationem disputationis (§§ 46 sqq.), quam ad §§ 22—23 adaptavit, et §§ 26—28, quibus §§ 18 sqq. imitatus est, denique §§ 34—36 e memoria videtur inseruisse. De compositione vero, quae apparuerint, et ordine argumentorum cum complecti volumus, praestet non iterum Ciceronis partes, sed Antiochi enumerare, quoniam de illius partibus propriis satis dictum est. Tres partes continebat Antiochi disputatio: primae propositum erat Chrysippi illa definitio fati de conexione

[1]) Ne concedam de diversis philosophorum, qui ante Antiochum fuerunt, sententiis antea actum fuisse, prohibeor § 39.

[2]) Conscriptis et editis scilicet, non propositis tantum (ut de div. II 19): ceterum Carneadis refutatio ipsi disputationi nostrae inest.

[3]) Quamquam de Cicerone ipso, cum notum sit, quantas ambages et digressiones facere consueverit, non plane liquet.

vel contagione rerum: ex aeternitate omnia naturalibus causis inter se conexa esse et immutabilem esse hunc ordinem causarum aeternarum; respondebatur primum de contagione rerum ipsa (§ 7), tum de immutabilitate causarum (§§ 8 sqq.), neque vero in universum disputatio fiebat, sed ad dissimilitudines solum spectabatur, quae essent in naturis hominum: nasci sane homines natura dissimiles et alios ad alia propensiores propter causas naturales et antecedentes, at nostrarum voluntatum atque appetitionum causas naturales et antecedentes non esse, immo in nostra potestate esse, quae ex naturalibus causis innata essent, vitia vincere et exstirpare. Cum haec ad mores (ἦθος) spectaret, altera pars plane λογική erat; ei proposita erat Chrysippi de enuntiationibus conclusio: iure Chrysippum defendisse omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse; sed quod inde sequi docuisset omnia fato fieri, non posse probari; neque vero Epicurum rectam invenisse viam, qua ex his angustiis posset effugi, cum sine causa atomos declinare dixisset: nullum sine causa motum esse. Ergo non ab Epicuro praesidium petendum esse in Chrysippum, sed a Carneade, qui recte id tantum defendisset — hoc loco pars altera prima nititur — voluntatis nostrae non esse causas externas et antecedentes; non omnino sine causa, at sua tantum natura moveri animos nostros (§§ 21—25). Ita decertato Chrysippi et Epicureorum certamine, neutro illorum omnino probato, Epicuro plane improbato, Carneade ad auxilium advocato, primum obtinebatur Chrysippi de enuntiationibus sententia, etiam de futuris (§§ 13—14, 17—18), tum vero propulsabatur, quam ille inde concluserat, necessitas fati aut aeternitas causarum: concedendum esse nihil sine causis fieri, at interesse inter causas aeternas naturae necessitate manantes et inter causas fortuito antegressas: illa causarum aeternitate homines libera voluntate spoliari et necessitate fati devinci: ergo aeternitatem causarum tollendam esse; ita omnes enuntiationes, eas quoque, quae in futura prospicerent, veras quidem esse ex aeternitate, causas vero non habere ex aeternitate manantes (§§ 18—19, 28—38). Tertia denique parte pro consuetudine sua adversarios inter se conciliare conabatur Antiochus[1]): nitebatur haec quoque partibus

---

[1]) De hac parte non opus est singula repetere argumenta (cf. p. 31 sq.).

antecedentibus; nam sine illa distinctione neque stare neque intellegi potest utrumque posse teneri et nihil fieri sine causis et esse aliquid in potestate nostra: sic quoniam omnes et nominum et sententiarum reliquas differentias neglegebat, iudicare ei licebat: *verbis eos, non re dissidere.*

Haec est dispositio partium. Nunc etiam rationem, qua tota argumentatio instituta et constructa sit, quippe qua clarissime universum Antiochi philosophandi genus contineatur, breviter adumbrabo. Et in prima et in altera parte quaestionis initium a conclusionibus Chrysippi factum est: tum contra eas disputabatur, sed ita, ut rursus aliorum opponerentur philosophorum sententiae; discernebatur deinde, quae ex singulis probanda essent, quae improbanda, etiam ex Chrysippo. Apertum enim est, non ideo maxime susceptam esse disputationem, ut Chrysippus propulsaretur et refelleretur, quamquam, cum Antiochus ipse liberam esse voluntatem sentiret, in eius conclusiones intendenda erat, sed ut inveniretur, quid re vera de fato esset iudicandum. Id autem fiebat disceptando: modo probando, modo reiciendo ex omnibus sententiis aut potius ex Carneadis et Chrysippi contrariis, suam eligebat et concinnabat. Ita ei obtigit, ut conclusionem illam plane absurdam conglutinaret, esse quaedam vera ex aeternitate, causas vero ex aeternitate manantes non habere, priore parte Chrysippi defendens de enuntiationibus sententiam, posteriore Carneadem secutus. In § 25 utramque sententiam consertam et commixtam esse supra (p. 19) ostendi. Quoniam vero neutram plane improbavit, neutri prorsus assensus est, ad rem absolvendam opus ei esse videbatur demonstrare etiam ipsos adversarios nominibus tantum differre, re congruere. Talis philosophi est potius aliorum interpretari[1]) et versare sententias, interdum etiam, si opus erat, vi torquere et mutilare, quam audere de suo suam profiteri: de §§ 39 sqq. nihil necesse est addere; eadem ratione §§ 32 sq. Carneadem ad suam sententiam deducit, simili § 17

[1]) Etiam de § 8: *quoniam igitur, inquit, tantum natura a natura distat* ... § 9: *Haec disserens, qua de re agatur* ... *non videt* nunc dubium non sit, quin his non impediatur, quo minus primae parti illa brevis conclusio Chrysippi proposita fuerit: explicatur ab Antiocho et dilatatur (conferas §§ 41 et 42).

Diodorum; sic in Carneadis sententiam naturam Stoicorum infundit; eadem sollertia contentionem Diodori et Chrysippi composuit, cum, quia in hunc locum (§ 13) convenit, divinis praedictis ipsa contraria ratione usus est atque in § 33, ubi aptum erat Carneadi astipulari illis diffidenti. Nunc non iam mireris, quod in § 25 cavet, *ne omnes se physici irrideant,* quod (§§ 43—44) Carneadem et Chrysippum, quasi patronos et fontes suae sententiae, idem sentire docet, quod denique audet suam rationem Chrysippo quoque imputare (§ 39): nam ipse id perficere studet, quod illum voluisse censet, *tamquam arbiter honorarius medium ferire.*

Haec ratio non est philosophi audacis neque sagacis neque acerbitatem veri amantis, immo mitioris et tanquam senilis.

Quoniam usque ad ipsum Antiochi librum progressi sumus, quasi ante limen philosophi stamus intrare cupientes, quae ipse re vera sentiat, accuratius non modo in universum sed singillatim accepturi. Quaestio est, qua ratione Cicero non solum ordinem universum et partitionem, sed etiam singula verba et sententias reddiderit. Duplex videtur esse haec quaestio. Cum enim Antiochus saepius aliorum, videlicet ad verbum, exscripsisset conclusiones, etiam Ciceroni eae verbo tenus convertendae erant; interrogatur, quanam diligentia et fide id fecerit. Adest definitio fati primae parti ex Chrysippo proposita: manifestum censeo esse verba Graeca magis eleganter quam sollerter et accurate a Cicerone esse conversa, at id quoque elucet, satis eum operae impertivisse, ut et recte et dilucide transferret. Porro cum conferimus locos genuinos et eos, quos invenimus ad illorum exemplum compositos esse, §§ 26—28 cum §§ 18 sqq. et §§ 46—48 cum §§ 22 sqq., statim apparet, ut locis genuinis errores vitarentur, non aliter fieri potuisse nisi ita, ut Cicero verba libri descripti sequeretur. Nondum dico ad verbum eum passim illius contextum transtulisse, id solum contendo, eum semper ad illius verba respexisse, illa ei semper in scribendo ad manus et ante oculos fuisse: nam exempli gratia in § 7, quae scripsit: *reliqua postea persequemur* verisimile puto ab eo mutata esse convenienter cum sua fati definitione, in fonte clarius fuisse dictum, postea quaeri, num *ἀπαράβατος* sit *ἡ τοιαύτη ἐπιπλοκή*. Sed hoc nihil fere

valet, gravius est, quod non semper dubitatione caremus, num passim nomina ab Antiocho proprie indita,[1]) inprimis nomina causarum religiose reddiderit: de difficillima § 32 incertum hoc puto et miror, quod in tertia parte variantur: in universum autem id, quod Antiochus dicere volebat, recte tradidisse videtur. Complures denique locos eius modi credo esse, ut primo visu cognoscatur ad verbum eos esse conversos, velut in § 21: *Hic primum si mihi libeat assentiri Epicuro ... eam plagam potius accipiam quam fato omnia fieri comprobem; illa enim sententia habet aliquid disputationis, haec vero non est tolerabilis,* et quae sequuntur usque ad § 25: non necesse est repetere, quae supra (p. 20) de § 25: *ne omnes physici irrideant nos* et de commutata oratione §§ 23 et 24, p. 33 de § 23: *etiamsi sit atomus eaque declinet* ostendimus. Hic etiam verba illa, quae apud Ciceronem absurda sunt, opus est commemorare (§ 17): *Qui locus attingit hanc quaestionem.* In § 13 nonnulla commutata esse probabile est, etiam apostrophe ad Chrysippum facta Ciceronis esse videtur. Cetera huius partis et universae fere prima et tertia partes verbo tenus translatae videntur.

Nec absona sunt ab hac ratione Ciceronis ipsius testimonia. Profitetur ipse ac. I § 14: *Quid est enim, quod malim quam ex Antiocho iam pridem audita recordari et simul videre, satisne ea commode dici possint Latine*, ubi premere iuvat, quod de ipso Antiocho haec verba fiunt, et annotare, paucis locis exceptis, qui facillime discernuntur (§ 8, §§ 25—26, § 33, § 35), a § 15 — § 42 omnia videri simili modo translata esse atque libellum de fato. Illa vero non solum de vocibus quibusdam et nominibus Latina lingua novandis dici sed de tota, quae sequitur, oratione etiam inde apparet, quod, ubi opus esse videtur, idem denuo suo loco monetur velut ac. I §§ 24—26, II 15. 17. 18. 22. 26. 27. 31 etc. Alterum autem locum, de fin. III § 15, quamquam ad Stoicorum potissimum respicit rationem, quae *difficilius quiddam et obscurius habere* narratur, tamen ad nostram quoque quaestionem referre possumus, quoniam hanc quoque obscuram appellat Cicero (§ 1 et Gellius VII 2, 15): *Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent,*

---

[1]) Id quod hic minoris est momenti quam in ac. II §§ 19 sqq.

cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum. Equidem soleo etiam, quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere. Quo loco confirmatur Ciceronem convertere voluisse — fugit hic verbum convertendi, sed id ipsum significari ex consimili loco de opt. gen. or. § 14 cognoscitur: *Converti enim ex Atticis . . . orationes . . .; nec converti ut interpres sed ut orator, sententiis iisdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis, in quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi* — et simul inde discimus, qua ratione Cicero converterit.

Postremo id quoque cupimus scire, ex quo opere Antiochi haec disputatio de fato sumpta sit, quale et quantum fuerit. De libris vero ab Antiocho editis adhuc id tantum compertum habemus,[1]) contra Philonem magistrum ab eo librum vulgatum esse, qui Sosus inscribebatur (Cic. ac. II 11 sq.), ad Q. Lucilium Balbum eum misisse librum ad ἦθος spectantem (de nat. deor. I 16),[2]) denique *κανονικά* eum conscripsisse, ex quorum libro secundo Sextus Empiricus duos locos exscripsit (VII, 162 et 201) ad *αἰσθήσεις* pertinentes, quales essent et qua via orerentur. Quaeritur, num ex his libris apud Ciceronem — nam certa nusquam alibi habemus vestigia praeter Sexti Empirici locos modo commemoratos — aliquid exstet. Pro certo id posse dici de Soso putaverim, unde ac. II §§ 40—60 fluxisse videntur.[3]) Ut vero

[1]) Cf. Susemihl, Griech. Litteraturgesch. II p. 290.

[2]) Hirzel, Philos. Unters. III 273 sq. recte ex ipsis huius loci verbis conclusit, hunc librum sine dubio non esse Sosum, id quod Krischius et Zeller suspicati erant, sed eum librum, ex quo de fin. libr. IV et V hausti essent. Mihi tamen verba haec ad libr. de fin. IV solum videntur respicere; quem, cum de ambitu librorum Antiochi a ceteris dissentiam et hac de causa alterum tantum eorum censeam ad Balbum missum esse, ad philosophum Stoicorum disciplinae deditum verisimilius existimo directum fuisse quam de fin. V.

[3]) Hirzel (ibid. III p. 251) comprobavit sententiam Krischii, omnia a § 13 ad § 60 ex Soso orta esse. At ipse exposuit (254 sqq.), cum prior disputationis pars usque ad § 39 optime inter se conexa et disposita esset, ordine praeclaro et ita, ut refutatio Academicorum § 39 absoluta esset et nihil ultro desideraretur, tamen pergi, et alienissimum

ac. II §§ 13—39 ex canonicis exscriptae sint, fieri posse non prorsus nego, quamquam me quidem hoc non probare

esse, quod hic tandem (§§ 40 sqq.), quae iam antea propulsata esset, doctrina Academicorum explicaretur, ad ea vero, quae antegressa essent, non responderetur: quem ordinem ineptissimum esse ipse iudicavit, alias dispositionis offensiones accedere (p. 258 sq.). His autem difficultatibus omnibus sperat subveniri posse, cum coniciatur Sosum illum fuisse dialogum. Quae ad eam coniecturam probandam deinceps attulit, quia nullius ponderis sunt, omitto. Hirzelius ipse obicit illa aetate philosophos non fere cônscripsisse dialogos. Etiam id debebat interrogare, num, quod in oratione perpetua reprehensione maxima dignum est, in dialogo liceret, et cur intra §§ 13—39 optimus inveniretur ordo, postea non ita, tándem cur Cicero, qui alias, ubi in fonte non erat, dialogum introduxit, hic, si fons praebebat, dialogum exstincturus fuisset. Addendum est, quod identidem de eisdem rebus iterum agitur et sic, ut nulla voce significetur iam antea eandem rem esse tactam. Iure Schwenke (Bursians Jahresber. XXXV 79) respondit — de §§ 13—39 quidem — non in Philonem pugnari et (Philol. Rundsch. IV 1884 p. 878 sq.), quoniam ex § 49 Hirzel duxisset, per complures dies dialogum fieri, male convenire, quod Sosus unus liber fuisse traditur.

Posita est illa coniectura in § 12: *Tum et illa dixit Antiochus... et alia plura, nec se tenuit, quin contra suum doctorem librum etiam ederet, qui Sosus inscribitur.* Pergitur complures dies Heraclitum Tyrium Alexandriae contra Antiochum disseruisse, hunc contra Academicos, tum dicitur: *multum temporis in ista una disputatione consumpsimus. Sed ea pars, quae contra Philonem erat, praetermittenda est ... Ad Arcesilam Carneademque veniamus.* Quid aliud haec sibi volunt, nisi Sosum non esse fontem insequentis disputationis? Qui autem cum ea coniectura conciliari potest universa § 17 ratio? Deinde, quoniam in § 11 Antiochus, homo natura lenissimus, stomachari coepisse dicitur, in §§ 19—39 stomachantis nihil est, defendit et confirmat, quod ipse sentit, non offendit aut aggreditur adversarios. Longe vero diversa ratio §§ 40 sqq., maxime §§ 53—55 et § 60: manifestissimum esse puto, haec ex Soso sumpta esse, illa non indidem. Aut quomodo fieri potest, ut in § 49 dicatur: *Ad has omnes visiones inanes Antiochus quidem et permulta dicebat et erat de hac una re unius diei disputatio: mihi autem non idem faciendum puto, sed ipsa capita dicenda,* si iam antea non modo capita, sed universam fere orationem Cicero exscripserat? At omnes difficultates componuntur, si Cicero duobus libris Antiochi diversis usus est, altero ad conscribendas §§ 13—39, Soso ad §§ 40—60. Initio igitur Sosi sententiae adversariorum breviter adumbratae erant (§§ 40 sqq.), unius diei disputatio (§ 49) ficta est ad unum Sosi librum, Cicero capita tantum excerpsit, et quod iam alium antea exscripserat Antiochi librum

confiteor.[1]) Nihil impedit, quominus de fin. IV §§ 14 sqq. librum illum ad Balbum missum contineant. At quid de disputatione περὶ εἱμαρμένης censendum est? Quantus hic liber et qualis fuit? Atque primum quidem id certum est, libello nostro de fato et ac. II §§ 13—39, item ac. II §§ 40—60, quae adhibitae sunt disputationes Antiochi, totas fere exhaustas esse: in his Cicero bis annotat se capita tantum referre, ac. II § 49 et II § 30 (§ 37 respicitur ad omissam partem), unde veri simile fit cetera integra et plena reddi, non excerpi. Pleniores vero aut prorsus incolumes habemus eas disputationes, unde librorum Ciceronis de fin. V §§ 15—72 atque de fin. IV §§ 14 sqq. conversae sunt, item ac. I §§ 15—42. Hae disputationes non eadem omnes amplitudine sunt, at certe simili: non est causa, cur dubitemus, quin genuinae Antiochi disputationes aut consimilis aut eiusdem fuerint ambitus, paene parvae aut mediocres, certe non permagnae. Omnes vero eo consentiunt, quod intra certos fines de certa re breviter et summatim, at plene et quantum opus est disputatur, quaestio suscepta tota conficitur. Omnes vulgarem quandam prae se ferunt rationem, quasi ad usum discipulorum compositae. Quoniam autem satis constat multos Romanos Antiochi auditores fuisse et secundum testimonium de nat. deor. I 16 *liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est,* Balbo dedicatus fuerit liber ab Antiocho ipso,[2]) non procul abest suspicio, eorum potissimum causa has disputationes conscriptas et sic compositas esse. Erant tanquam orationes coram dispulis habitae, tum litteris mandatae et in vulgus editae (cf. ac. I § 14), minus

---

et quod spinosas philosophorum argumentationes oderat aut contemnebat; voluptati vero oratori erat, quod stomachabatur Antiochus; simul §§ 40 sqq. brevissime conclusae erant Academicorum sententiae.

[1]) Non veri simile id esse inde sumo, quod, quae eo loco explicantur, in libro primo erant tractanda, et quod, cum satis conficiatur quaestio suscepta intra hanc disputationem, vix credibile est alium antecessisse aut insecutum esse de eadem re librum; postremo subtiliora sunt, quae Sextus illinc tradit, et remota ab omni ratione huius orationis satis vulgaris. Plane autem diiudicari haec res ideo non potest, quod partem eam, qua αἰσθήσεις expositae erant, Cicero (§ 30) brevissime excerpsit.

[2]) Schoemann ad h. l.

contra philosophos intentae, praeter Sosum et, meo quidem iudicio, *κανονικά*. Ipsa quoque indoles Antiochi magis ad usum vitae inclinabat: aptissimus igitur erat, qui adeo accommodata naturae Romanorum conscriberet, quale de fin. IV.

Quas disputationes ab Antiocho ipso in vulgus editas esse nemo iam infitiatur, etsi inscriptiones earum nusquam traduntur: habemus Ciceronis cum testimonium de libro ad Balbum misso tum ipsos libros conversos, prò nominibus res. Quarum una erat *περὶ εἱμαρμένης*. Fortasse aliquo modo cohaerebat cum ea disputatione, quae (ac. II §§ 37—39) mirum quantum in eandem prospicit de libertate voluntatis nostrae sententiam; cum hac autem sine dubio coniuncta est quaestio *περὶ τέλους* (ac. II 29).[1]) Ratio vero disceptandi eadem atque in libro de fato reperitur in eo, ex quo Cicero quartum suum de finibus exhausit; eodem tempore, quae ac. I §§ 15 sqq. docentur, videntur conscripta esse.

De Cicerone philosopho quae ex quaestione mea consequantur, sic breviter complectar:

1. Omnes partes eius propriae oratoris rationem et consuetudinem prae se ferunt; non potuit Cicero scribere, libros certe in vulgus edendos, nisi relapsus in quaestiones rhetoricas et copiam verborum ceterasque artes oratorias. Itaque eius modi signa vestigia possunt existimari, tales locos ab ipso esse conscriptos.

2. Ad rem de suo nihil attulit in disputatione nostra et ea, quae aliunde adsumpsit, plerumque extra rem digrediuntur.

3. Et ratio tota, qua ex fonte hausit, et partes ab ipso ad exemplum genuinarum factae et errores mutati ordinis testantur Ciceronem non perspexisse neque intellexisse neque universam compositionem neque singula argumenta disputationis Antiochi, certe non alterius partis, quae quidem difficilis est ad intellegendum: neque vero satis strenue elaborabat, sed primo aspectu cum pars ea, quae est *περὶ δυνατῶν*, a proposito videretur incipere, in prooemio eam tertiam enumeravit totius disputationis partem, de parte insequenti omnino tacuit. Atque etiam tota haec singularum

---

[1]) = de fin. V.

partium dispositio (§ 1) notionibus nimis communibus et inanibus inducitur.

Ergo quantum convertit, laudandus, quantum ipse conatus est suo arbitrio fontis ordinem mutare, reprehendendus est, quoniam nihil profecit, immo corrupit argumentationem auctoris. Liber de fato fons est sententiae Antiochi, Cicero propriam non profitetur,[1]) nisi credimus quaestione illa § 6 verbosa[2]) eam contineri: quae quidem verba oratoris sunt, sententia autem vulgi est vel levissimi cuiusque hominis, non philosophi de conexione causarum et de fato physice dicto (de div. I § 125) inquirentis; Cicero ne tum quidem, postquam libros de divinatione conscripsit et in disputatione Antiochi versari coepit, animadverterat, in quo causa consisteret. Nomen igitur et universam disciplinam Antiochi sectatus est, quem senserat cum doctrina Academicorum congruere negantium fatum esse: quibus de causis et qua ratione id esse negaret, Ciceroni magnae curae non erat; satis habebat negare aut dubitare, ut Academicus videretur.

---

[1]) Hoc ausus sum iudicium proferre, quamquam initium disputationis deest, ubi suam Cicero solet sententiam exponere: num in hoc libro id copiosius fecerit, nescimus: si fecit, tamen, quae dixi, vera esse certus sum.

[2]) Cf. p. 10 sq.

Vita.

Natus sum a. d. XIV. Kal. Aug. 1878 parentibus agricolis Stammhemii, in vico Wuerttembergensi prope ad Ludwigsburgam sito. A patre sperante quam primum me sibi adfuturum esse in agris colendis, cum primus essem filius, decimum agens annum matre adiutrice vix impetravi, ut concederet mihi studere litteris. Deinde per quinque annos lyceum, quod tum nominabatur, Ludwigsburgense frequentabam, ut elementa linguae Latinae et Graecae discerem. Anno 1893 in seminarium, quod in monasterio Maulbronnensi institutum est, receptus duobus annis post in Blaubeurense sum progressus: quorum seminariorum ratio eo intenta est, ut ad theologiam alumni praeparentur. Mihi quoque his annis in animo erat theologi aliquando munus capessere. Sed aestate 1897 maturitatem nanctus, ut hoc consilium mutarem, compluribus causis commotus sum. Ad philologiam vero et historiam me converti spe impulsus me hac via de moribus institutisque hominum, qualia quaque aetate fuerint, de quaestionibus ingeniisque philosophorum, de natura atque vi artium liberalium certiora esse accepturum: nempe adulescentis est semper in universitatem rerum prospicere resque diu praeteritas usque eo velle perscrutari, ut inde regulas ducat de aeterna natura hominum et de veris omnium studiorum artiumque finibus et normis. Optime autem mihi obtigit, quod Tubingae statim audiebam de libris pulcherrimis atque ratione inquirendi Erwinii Rohde, quem venerari maxime Guilelmus Schmid docebat, qui animos discipulorum ad maximum litterarum Graecarum amorem excitavit. In seminario philologico Ernestus Herzog et Schwabe, in historico Busch id potissimum monebant, ut quam accuratissime fierent quaestiones. Praeterea Tubingae collegia, quae Conradus Lange et Hettner de historia artium graphicarum et de geographia

habebant, mihi iucundissima et utilissima fuerunt. Octobri mense 1899 Halas Saxonum me contuli ibique per annum professorum Bechtel, Blass, Dittenberger, Eduardi Meyer, Robert, Wissowa collegia et seminaria maximo cum gaudio et emolumento frequentavi. Non est loci huius illos viros optime de me meritos laudare, id vero non omittam me summum beneficium hoc existimare, quod eorum complures etiam sui dabant facultatem et nonnulli discipulos non solum docebant ut multo iuniores sed etiam veri investigandi commilitones sui similes re vera sinebant esse: nulla re magis acuebatur incertum iudicium et anceps adulescentium fiducia sui temperabatur. Cuius modi beneficia actis gratiis non possumus remunerari, semper manebimus acceptorum debitores: at pietatis est memoriam praeteritorum retinere, et nomina religiose dicta floribus similia sunt, quos liberi serunt in sepulcris parentum defunctorum.

Octobri 1900 Tubingam reversus ultimum annum temporum academicorum examini publico praeparando consecravi; quo superato Rottweilae seminarium paedagogicum sum perpessus. Tum altero examine confecto per tria semestria Ludwigsburgae in eadem schola, cuius ipse discipulus fueram, pueros erudiebam, mense Aprili 1904 Dittenbergero auctore oppidani gymnasii Halensis magister factus sum.